بسم الله الجامع المتجلي بالعلويات والسفليات الرحمٰن باستواء على عرشه في الارض والسمٰوات الرحيم، بالدعوة في سورة الانبياء بالحجج والبينات.

الله جي ناني شا شروع ڪريان ٿو جو جامع ۽، بند ي دلبستي، شاجوڙ ڪندڙ آهي. زمين ۽ آسمان ۽ رهندڙ مخلوق تي پوهنجي عرش تي قائم هوندي به مهربان آهي. نهايت رحمدار ۽ آهي. پنهنجي ذريعي صحتن ۽ واضح دليلن شا حق جي راه تي گامزن ٿيڻ جي دعوت ڏيڻ سان نهايت مهربان آهي،

سَبَّحَ لِلّٰهِ من سبح في الماء وقد سبح في الارض اذا ذهب وبَعُدَ ومعناه تنزّه عما لا يليق بجناب عظمته او ذكر او صلّى لقوله كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلٰوتَهٗ وَتَسْبِيْحَهٗ لِلّٰهِ الظاهر القاهر مَا فِي السَّمٰوٰتِ العنصريات الطبيعيات والارواح المجردات ولعله لم يغلب العقلاء اشارة الى ان من شيء الا يسبح بحمده ؏ وَالْاَرْضِ ولعل حُذِفَ "ما" لموافقة قوله خلق السموات والارض في ستة ايام او لتقرب المذكور اولا ان هذه السورة يبدأ بالاوصاف الالهية والكلمة الجامعة خلافا لسائر المسبحات الاتية ثم التسبيح كلمة، وسُبْحٰنَ اللّٰهِ بجميع الواعه ترتيبا لاهل اللغة والتعريف في القرآن فَبَدَأَ بالمصدر في بني اسرائيل انه الاصل ثم بدأ بالماضي في ثلث سور لانه اسبق الازمنة ثم بالمضارع المشترك في اثنين لانه لاحقه ثم بالامر في الواقعة على ما عليه ونهج من اهل الاصطلاح العربية ولانه اشعار بان الموجودات من الابتداء الى الانتهاء ومنقوله بتسبيح الحق وان من شيء الا يُسَبِّحُ بحمده ؏ ولعل تثنيث الماضي لانه له وجه الى المصدر بالاشتقاق ووجه الى المضارع بزيادة حرف "تبين" ورجوع الى الامر وما بزيادة همزة الوصل بحذف ما يزيد على الماضي ليس التثنيث بحذف على ما كان عليه و و تثنية المضارع لانه مشترك بين الزمانين.

وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ؏ علة للتسبيح الذي هو التنزيه عن النقائص لان الفاعل لهذه السموات والارض لا يتصور ان يتصف بها هو اهله يا رب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ومعنى الالهية ان في الايجاد وحكمة ان يوجد كلا ما هو اهل

بالاستعداد الظاهر وعكس الاستعداد الازلي القديم في الاعيان الثابتة

ترجمو:- الله جي پاڪائي اهي سڀ شيون بيان ڪن ٿيون جيڪي آسمانن ۽ زمين ۾ آهن ۽ اهوئي زبردست ۽ حڪمت وارو آهي.

سَبَّحَ:- يعني جيڪو ماڻهو پاڻ ۽ ٻين کي الله جي تسبيح بيان ڪندو آهي ۽ جيڪو زمين جو سڀڪنڊ ڪري ۽ پري ڪري ڏيندو آهي سو الله جي پاڪائي بيان ڪندو آهي مطلب ته الله تعالى جي هر ان شيءِ کان پاڪ آهي جيڪا سندس عظمت ۽ جلال جي لائق نه آهي. يا وري تسبيح مان مراد آهي ته سڀ شيون الله تعالى جو ذڪر ڪن ٿيون. يا مراد آهي ته سڀ شيون دعا گهرن ٿيون جيئن هن آيت سڳوري ۾ ارشاد آهي ڪُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَوٰتَهٗ يعني سڀني کي پنهنجي پنهنجي دعا ۽ پنهنجي تسبيح معلوم آهي.

يِّ:- الله جي لاءِ آهي جو ظاهر ۽ ظاهر آهي.

مَا فِي السَّمٰوٰتِ:- يعني طبعي عنصر ۽ صاف ارواح سندس تسبيح ڪن ٿا. ۽ ان (الله) معبود برحق کي عقلمند مخلوق نه ٿلڪن. انهيءَ شاهن آيت ڏانهن اشارو آهي وان من شيءٍ الا يسبح بحمده. يعني ڪا به اهڙي شيءِ نه آهي جا تعريف شاڪر قالاً يا حالاً (ٻولي پاڻ يا ٻئي کان) نه ڪندي هجي.

وَالْاَرْضِ:- هت "ما" جي حذف ڪيرڏيو آهي موافقت جي ڪري جيئن هن آيت ۾ منڪور آهي خَلَقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ فِيْ سِتَّةِ اَيَّامٍ. يا "ما" جو حذف ڏيڪاري ٿو ته جڪي آهي يا وري هن ڪري جو هي سورت الله تعالى جي تمام صفات جي واضح ڪرڻ ۽ بيان ڪرڻ (جا مقصد آهي) باقي ٻين تسبحات جي برعڪس آهي. جو انهن جو بيان جامعيت جي مبني نه آهي.

تسبيح امر ڪيو آهي جو الله تعالى جي ٻڌي پنهنجي تمام انواع لاءِ منتخب فرمايو آهي. لغت وارن جي لاءِ ترتيب جي لحاظ سان ۽ قرآن مجيد ۾ گردان جي لحاظ سان. ۽ الله تعالى جي سورت بني اسرائيل جي شروعات جنهن ۾ جي سورت ڪيئي آهي. انجو وجه هي آهي ته اها (مصدر) اصل ۽ منبع آهي. هن وقتي تسبيح جي واضح طور دلالت ڪرڻ. ۽ جو ته مصدر ۾ جو هن زمان شخصيت نه هوندي آهي.)

عه پاره ۱۸ سورة اسرا آيت ۴۴.

ان کانپوءِ ٽن سورتن رحمان - حشر ۽ صف ۾ سَبَّحَ يعني صيغي ماضيءَ سان الله تعالىٰ جي شان
فرمائي آهي، هن کري جو زمان ماضي، سڀني زمانن ۾ پهريون سبقت ڪرڻ وارو زمانو آهي.
ان کانپوءِ ٻن سورتن رحمد ۽ تغابن ۾ يُسَبِّحُ فعل مضارع جي صيغي شامل آهن ڪا ٿو
اهو فعل، ماضيءَ سان لاحق آهي. ان کانپوءِ هڪڙي سورت يعني "اَعلیٰ" ۾ امر جو صيغو
بيان فرمايو آهي يعني "سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى" الفيءَ هوڻي تي آهن عربي ۾ جي اصطلاح
وارن جا طور يا طريقا. ۽ هن کري به الف صيغن ۾ "سَبَّحَ" جو لفظ استعمال ڪيو ويو آهي جو اهي
اشعار (علامات) آهن، ابتدا کان انتها تائين ان ۾ علم موجود آهن. ۽ انجو ڪم حق جي
تسبيح سان آهي جيئن هن آيت ۾ ارشاد آهي "وَاِنْ مِّنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ" يعني
اهڙي شيءِ نه آهي جا تعريف سان انجي پاڪائي بيان نه ڪندي هجي.
۽ ٽن سورتن ۾ صيغا ماضيءَ جو استعمال هن لاءِ به آهي ته انجو رُخ مصدر ڏانهن آهي
جو اهو ماضي ان ڪري ضرور ڪيو ويو آهي. ۽ مضارع ڏانهن رُخ "حرف اَتَيْن" جي وڌائڻ
سان آهي. ۽ امر ڏانهن رُجوع همزي وصل جي وڌائڻ سان آهي پر جيڪو حرف ماضيءَ
جي مٿان وڌايو ويو هو مضارع جي ناهڻ وقت، انجي حذف ڪرڻ کانپوءِ همزو وصل
جو وڌايو ويندو. هن لاءِ ته حرف اتين جي وڌايل لفظ کي حذف ڪرڻ کانپوءِ ثبوت باقي
نه رهندو. ۽ ٽن سورتن ۾ فعل مضارع جو هن لاءِ آهي ته اهو فعل ٽن زمانن (حال ۽ مستقبل)
۾ مشترڪ آهي.
وَهُوَ الْعَزِيْزُ الْحَكِيْمُ ۝ - هي تسبيح لاءِ علت آهي يعني آهي ته الله تعالىٰ هر عيب
۽ نقص کان پاڪ آهي ڇو ته فاعل يعني آسمانن ۽ زمين جو بنائيندڙ آهي. سو هن ڪاريگر
محبوب ڏاري ته سندس حمد ۽ تعريف الهي لفظن ۾ ڪئي وڃي جيڪا سندس لائق ۽ شان
وٽان آهي. يعني هيئن چيو وڃي يَارَبِّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِيْ لِجَلَالِ وَجْهِكَ وَلِعَظِيْمِ سُلْطَانِكَ
۽ سندس شان ايجاد ۽ حڪمت ۾ هي آهي ته هو هر استحڪام ظاهري شان لائق آهي ۽ برعڪس
آهي استحڪام ازلي، قديم ۽ ظاهر ۾ جو هو ثابت ٿيندڙ آهي. ڇو جو لَهٗ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ يعني
آسمانن ۽ زمين ۾ انجي حڪومت آهي.

لَهٗ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ خاصةً لانهٗ مُخْصِصٌ فلهٗ التصرُّفُ فی مُلکِهٖ وَالْاَرْضِ شرعًا ورعًا وفرعًا وفی العباسی* ضرائنُ السموات هو الامر وضرائنُ الارض هو النباتُ یُحْیٖ کل شیءٍ بالماءِ ومن الماءِ کل شیءٍ حَیٌّ او بالعلم الالٰهی او بعیونهم او بحیات کل شیءٍ لان الوجود سار بها لانه کُلٌّ بکُلٍّ وَیُمِیْتُ بعدم فیضانِ عینهٖ بالوجوه وَهُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ سوی الممتنع قَدِیْرٌ بالایجاد اوّلاً والتصرف ثانیًا والاِحیاءُ ثالثًا والاِماتةُ رابعًا.

ترجمہ:- "آسمانن ۽ زمین جي بادشاهي اُنجي آهي. راهن جياري ۽ ماريڻ ۽ هوسپ کنهن شيءِ تي قدرت رکندڙ آهي."

تفسیر:- لَهٗ مُلْکُ السموات والارض:- هي خاص آهي جو ته اهو ئي تمام مخلوق کي عدم کان وجود ۾ آڻڻ وارو آهي پوءِ کيس کي سڀني تي تصرف ڪرڻ جو حق آهي شرعًا ورعًا وفرعًا.

تفسير عباسي ۾ ڏسڻ ۾ آيو آهي ته آسمانن جا خزانا الهي احڪام آهن ۽ زمين جا خزانا سڀ ئي سلا آهن.

يُحْيٖ:- يعني هر شيءِ کي پاڻيءَ سان زنده ڪريڻ ۽ وري پاڻيءَ سان هر شيءِ کي زنده ڪندڙ آهي. يا هر شيءِ کي الهي علم سان زنده ڪريڻ يا پنهنجي حياتيءَ سان يا هر شيءِ جي جيا پي سان زنده ڪريڻ. جو ته سڀ وجودن ۾ ڪمالات سان ڪُل کان ڪُل ۾ سيرڪن تا.

وَیُمِیْتُ:- ۽ ماري ڏي. يعني منهن مان اک جي فيضان کي ختم ڪري ڇڏڻ ۽.

وَهُوَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ:- يعني هو سواءِ ڪنهن ممڪن جي هر شيءِ تي قادر آهي يعني اول ته هو پيدا ڪرڻ وارو آهي. ثانيًا هو هر شيءِ تي تصرف ڪرڻ وارو آهي. ثالثًا هو زنده ڪرڻ وارو آهي رابعًا هو موت ڏيڻ وارو آهي.

ڇو ته هو اول آهي ۽ آخر آهي ۽ ظاهر آهي ۽ باطن آهي ۽ هو هر شيءِ کي ڄاڻندڙ آهي.

اِذْ هُوَ الْاَوَّلُ انحصر الاولية عليه عقلًا ونقلًا وَالْاٰخِرُ کن انك فانحصر الماضی

---

* تفسير ابن عباس ص ۶۳ ۽ اشاعت ۾ في الفاظ آهن

من ازل الازلال فی التکلم والفعل من المتکلم والفاعل والمستقبل کن ازلیا کان من الزمان الماضی والمستقبل الی ابد الآباد فلم یبق الا الحال والا یخلو الحال فی الحال ما ان یکون الموجود مرئیًا او غیر مرئی فالاول وهو الظاهر واللاحق وهو الباطن.

ترجمہ:۔" اهو ئي (سيني کان) پهريون ۽ (سيني کان) پوين ۽ پٺ روپ ڳجهو آهي. ۽ اهو سڀ کان شيءِ کي چاڻڻ آهي."

هو الاول الخ:۔ اهو هر شيءِ کان اول آهي کا به شيءِ ان کان اڳ نه آهي ان ڪري اوليت عقلاً و نقلاً منحصر آهي. ۽ اهڙيءَ طرح الله تعالیٰ جي ذات هر شيءِ جي فنا ٿيڻ کان پوءِ باقي رهڻ واري آهي ۽ انجي ذات ماضيءَ ۾ جيئن دائمُ قائمُ آهي اهڙيءَ طرح مستقبل ۾ به سندس وجود دائمي آهي. مطلب ته جيئن ازل کان اڳين تائين زمان ماضيءَ ۾ دائمُ قائمُ رهيو آهي. اهڙيءَ طرح زمان مستقبل ۾ به دائمُ قائمُ رهندو ۽ حال ۾ به سڀني طرح دائمُ قائمُ آهي سندس ذات عدم سابقيءَ لاحق کان پاڪ آهي.

الظاهر:۔ الله تعالیٰ جو ظهور هر شيءِ کان برتر آهي ڇو ته هر چيز جي ظهور جي بنا سندس وجود ئي آهي. ۽ الباطن:۔ ۽ اهو ئي ڪمال ظهور سبب پوشيده آهي.

وَالْعَاطِفُ الْاُوْلٰی وَالثَّالِثَةُ لِعَطْفِ الْمُفْرَدِ عَلَی الْمُفْرَدِ وَالْوُسْطٰی لِعَطْفِ الْمُرَکَّبِ وَالْمَعْنٰی اَنَّ اللّٰهَ سُبْحَانَهٗ جَامِعٌ لِهٰذِهِ الصِّفَاتِ اَزَلًا وَاَبَدًا فَلَمْ یَبْقَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰهُ لِمَا قَدْ عَلِمْتَ اَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰی کَانَ وَهُوَ الْاٰنَ کَمَا کَانَ وَاِنْ اسْتَشْکَلَ عَلَیْکَ بِاَنَّ الزَّمَانَ اَمْرٌ وَهْمِیٌّ وَفِی شُبْرُمَةَ کَلَامٌ وَالْاَوَّلُ لُغَةً مِنْ ذَاتِیْ بِلَا اِضَافَةٍ عَلَی الْاٰخِرِ وَالْبَاطِنُ عَلَی الظَّاهِرِ کَمَا یُقَالُ لَهُمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته هن آيت ۾ پهريون ۽ ٽيون "واو" مفرد جو مفرد تي عطف ڪرڻ لاءِ آهي ۽ ڇو ته "واو" عطف مرڪب لاءِ آهي. ۽ معنا هيءَ ٿيندي ته بيشڪ الله سبحانه وتعالیٰ ازل کان ابد تائين هن صفتن جي لاءِ جامع آهي. وجود ۾ صرف الله تعالیٰ جي ذات باقي آهي. ۽ هي به معلوم ٿيڻ ته الله تعالیٰ جيئن اڳ هو تيئن هاڻي به آهي. الله جو زمان ۽ مڪان کان منزه ۽ پاڪ آهي.

مطلب تہ اللہ تعالیٰ ۽ هرشيءِ ۾ آهي ۽ هرشيءِ جو وجود سندس ذات سان قائم آهي ۽ پنهنجي ذات ۾ صفات ۾ يڪتا آهي. پنهنجي ڪيفيت کي پاڻ ئي ڄاڻي ٿو. ۽ جيڪي اهڙا ريب اوڏانهن سندس منهن آهي.

اي سچڙ وارا تنهنجي شان اللہ تعالیٰ ۽ جي لاءِ زمان مقرر ڪ تمام مشڪل آهي جو نہ زبان وهمي ڪم آهي ۽ نہ ئي ثبوت ۾ مختلف ڪلام آهن.

وَقَدْ وَرَدَ اَللّٰهُمَّ رَبَّ السَّمٰوٰتِ السَّبْعِ وَرَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيْمِ رَبَّنَا وَرَبَّ كُلِّ شَيْءٍ فَالِقَ الْحَبِّ وَالنَّوٰى وَمُنْزِلَ التَّوْرٰىةِ وَالْاِنْجِيْلِ وَالْفُرْقَانِ اَعُوْذُ بِكَ مِنْ شَرِّ كُلِّ شَيْءٍ اَنْتَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهٖ اَللّٰهُمَّ اَنْتَ الْاَوَّلُ فَلَيْسَ قَبْلَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ الْاٰخِرُ فَلَيْسَ بَعْدَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ الظَّاهِرُ فَلَيْسَ فَوْقَكَ شَيْءٌ وَاَنْتَ الْبَاطِنُ فَلَيْسَ دُوْنَكَ شَيْءٌ اِقْضِ عَنَّا الدَّيْنَ وَاَغْنِنَا عَنِ الْفَقْرِ يقرأ عند النوم فوقع التفسير هذه الكلمات بلسان خير بريات. ۱

حديث پاڪ ۾ وارد آهي حضرت ابوهريره رضه جي روايت سان مسلم، ابوداؤد، ترمذي، نسائي، ابن ماجه ۽ ابن ابي شيبه ۽ حضرت بيبي عائشه صديقه رضي اللہ تعالیٰ عنها جي روايت سان ابو يعلى موصلي بيان ڪيو آهي تہ رسول اللہ صلي اللہ عليه وسلم جڏهن سمهڻ لاءِ بستر هڻندا هئا تہ ان وقت هي ۽ دعا پڙهندا هئا.

ترجمو:- اي اللہ! اي آسمانن ۽ زمين جا مالڪ، اي عرش عظيم جا مالڪ، اي اسانجا مالڪ ۽ هرشيءِ جا مالڪ، اي داڻي ۽ ڪٺي ۽ ڪي چيرڻ وارا رسائيندڙ اي توريت ۽ انجيل ۽ فرقان جي لاهڻ وارا (آڻڻ وارا) آءُ تنهنجي پناهه وٺان ٿو هر اُن شيءِ جي برائيءَ ڪان جيڪا تنهنجي دست قدرت ۾ آهي، اي اللہ! تون ئي سڀ ڪان آڳ آهين تو ڪان اڳ ڪا به شيءِ نہ آهي ۽ تون ئي سڀ ڪان آخر آهين تو ڪان پوءِ ڪا شيءِ نہ آهي ۽ تون ظاهر آهين تو ڪان مٿي ڪا شيءِ نہ آهي ۽ تون ئي مخفي آهين تو ڪان ويجهڙ ڪا شيءِ نہ آهي، اسانجو قرض ادا فرماءِ ۽ اسان ڪان مسڪيني دور ڪري اسانکي غني ڪري ڇڏ.

---

۱ ياد رهي ته تفسير مظهري ص ۲۸۵

۽ مذکور بالا کلمن جو تفسير حضرت خير البريات صلی الله عليه وسلم جن جي زبان مبارڪ
کان واقع ٿيو آهي.

وفی الاحياء[1] هو الاول بالاضافة الی الوجود والآخر بالاضافة الی سير السائرين اليه
فانهم لا يزالون مترقين من منزل مرتفعين الی ان يقع الانتهاء الی تلك الحضرة فيكون
ذلك احسن السفر فهو الآخر فی المشاهدة والاول وجودا والآخر شهودا والظاهر
بالحجج الباهرة والشهود شواهد علی الدالة علی ثبوت ربوبيته وصفته وصانعه
والباطن بان لا يدل كنهه لا عقلا ولا نقلا ولا كشفا او الظاهر بالمعرفة والادراك البصائر
او الظاهر بالصفات او الظاهر بقدرته فوق كل شيء او الظاهر بالاضافة الی من يطلبه
فی الصراح الذی اشتغل فی قلبه بالبصيرة او بالاضافة الی من اشتاق بكل الوجوه
اليه بقوله فاينما تولوا فثم وجه الله ان الله واسع بالظهور عليم بالمظاهر.

۽ احياءعلوم الدين ۾ مذڪور آهي ته الله جو اول آهي وجود جي لحاظ ڪان ۽ آخر آهي هن اعتبار سان
ته سيني جي چال پڄڻ ۽ روانگي سندس طرف آهي. پوءِ اهي هميشه منزل ڪان منزل
انتها جي واقع ٿيڻ تائين آسوده ۽ خوشحال آهن تانجو جي الهي حضوريءَ حاضرتين
پوءِ اهو بهترين سفر آهي. پوءِ الله جي مشاهدي ۾ آخر آهي. يعني وجودا اول آهي
۽ شهودا آخر آهي. ۽ ظاهري دليلن ۽ شاهدن جي لحاظ سان. جيڪي وحدانيت ۽ ربوبيت
جي ثبوت لاءِ يقيني دليل آهن سان ظاهر آهي. ۽ هن اعتبار سان باطن آهي ته ڪنهن
وٽ نه عقل ۽ نقل ۽ معاشي وٽ جي ادراڪ
جي رسائي الله تعالیٰ جي ذات ۽ صفات تائين نه آهي. يا ظاهر بالصفات
آهي يا پنهنجي قدرت سان ظاهر آهي جيڪا هر شيءِ جي مٿان آهي. يا ظاهر آهي هنيءَ اعتبار
سان جيڪو ماڻهو ڪنهن ضرورت واري وقت ۾ طلب ڪري ۽ انهي دل ۾ سندس ديدار
جو شوق پيدا ٿئي يا ته انهي حاجت روائي ڪري. يا هنيءَ اعتبار سان ظاهر آهي ته جيڪو ماڻهو

---

[1] احياءعلوم الدين مڪمل حضرت امام غزالي رح آهي هي ڪتاب تصوف ۾ آهي.

الله جي هيڪڙائي ۽ جو يقين رکڻ کانپوءِ عبادت جو ارادو ڪيو ته گويا ان الله جا
سڀ حصا مڪمل طرح عبادت ۾ لڳي ويا ۽ لفظ عين جي سڪڻ آهي.
شعر:- ترجمو:- "يعني گل تي ساهن تي جي هجڻ سان گل سهڻو ڇهڪ ڏيندو آهي."
فَالَّذِيْنَ آمَنُوْا مِنْكُمْ وَاَنْفَقُوْا لَهُمْ اَجْرٌ كَبِيْرٌ ۝ تنبيه بالله الڪبير
يلاجر الڪبير.
ترجمو:- پوءِ احسان مان جن ايمان آڻيو ۽ جيڪي مال جي انفاق سبب تلقين ڪيا ويا آهن ان مطابق
خرچ ڪيو تن لاءِ وڏو اجر آهي."
اجر ڪبير:- هن لفظن ذريعي الله برتر جي طرفان اجر ڪبير جي خوشخبري
ڏني ويئي آهي.
وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُوْنَ بِاللّٰهِ في عين الانفاق فهذا دليل على ان لم ينفق فهو كما ورد ما
في الصحيحين قتل من منع الزكوٰة ايما ما يكون بالله لا بالنفس ولا بالقلب ولا
باللسان ولا بالروح وَالرَّسُوْلُ الذي ارسل اليكم للبلاغ يَدْعُوْكُمْ الى الايمان
بالله لِتُؤْمِنُوْا بِرَبِّكُمْ لانفسكم فانكم قد اُمِرْتُمْ بقوله وانفقوا مما جعلكم
مستخلفين فيه وَقَدْ اَخَذَ الوعد والبناء للمفعول مِيْثَاقَكُمْ عن قوله
اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ وبقوله الى سائر رسل اليكم رُسُلِيْ وَاُنْزِلُ عليكم كُتُبِيْ بان تؤمنوا
عهدي وميثاقي وقيل عن بعض المفسرين تبعيّة الرسول عليه الصلوات والسلام
فان الخطاب مع المؤمنين على سبيل التوبيخ فليتذكر او الميثاق عن ارسال
الرسل او بنصب الآيات في الآفاق وفي الانفس او بالله او البينة من الادلة او بعض
الانبياء ۝ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ ۝ بان دعوة الرسول عين دعوة الله لقوله تع
فاتقوا الله وَاَطِيْعُوْنِ وفي غاية الامانة العتاب عامة لِمَنْ اٰمَنَ ومن يؤمن لم ينفق.
ترجمو:- ۽ اوهان کي ڇا ٿيو آهي جو الله جي ايمان نه ٿا آڻيو هو تہ اوهان کي رسول ۾ اوهان کي سڏي رهيو آهي
تہ اوهين پنهنجي پالڻهار تي ايمان آڻيو ۽ اوهان کان پنهنجي رب هڪ جي پختي وعدي ورتي آهي جيڪڏهن

اوهين ميڙ وارا آهيو."

تشريح:- وما لكم لا تؤمنون بالله؟:- يعني الله؟ ڏي ايمان نه آڻڻ جو اوهان وٽ ڪهڙو عذر آهي، خصوصاً الله؟ جي راهه ۾ خرچ متعلق. پوءِ اهو پختو دليل آهي هن ڳالهه ڏي ته جيڪو ماڻهو الله؟ جي حڪم ڏي سندس راهه ۾ امانت واري مال مان خرچ نه ڪري ته اهو ڪافر (انڪار ڪندڙ) آهي، جنهن ته صحيحين ۾ پڻ منڪور آهي. قُتِلَ مَنْ مَنَعَ الزَّكٰوةَ الخ يعني جيڪو ماڻهو زڪوات ڏيڻ کان انڪار ڪري ته ايمان جي تقاضا سبب هو الله؟ جو انڪار ڪري چو ته ايمان جو مفهوم ئي آهي الله؟ ڏي پورو پورو يقين رکڻ، نه نفس ۽ قلب ۽ زبان ۽ روح ڏي ساڻس سوڙ رکڻ،

وَالرَّسُوْلُ يَدْعُوْكُمْ الخ:- ۽ رسول (الله صلي الله عليه وسلم جن) جي اوهان ڏانهن الهي پيغامات ڏي پهچائڻ لاءِ مڪمل ويو آهي اهو اوهانکي دليل ۽ واضح نشانين جي روشني ۾ الله؟ ڏي ايمان آڻڻ لاءِ ۽ اوهانکي دعوت ڏيئي رهيو آهي، ته اوهين پنهنجي پالڻهار ڏي رپنهنجي جانين جي تحفظ لاءِ ايمان آڻيو. جو ته اوهانکي هن فرمان سان حڪم ڪيو ويو آهي يعني وَاَنْفِقُوْا فِيْ سَبِيْلِ اللّٰهِ جَعَلَكُمْ مُّسْتَخْلَفِيْنَ فِيْهِ:- ۽ اُن (مال) مان خرچ ڪريو جنهن ۾ اوهانکي نائب بنايو ويو آهي.

وَقَدْ اَخَذَ مِيْثَاقَكُمْ:- هن آيت ۾ ابوعمرو قاري مفعول جي بنا تي اُخِذَ يعني ماضي مجهول پڙهيو ميثاقڪم کي نائب فاعل جي حيثيت سان تلاوت ڪيو آهي. هن آيت جو مفهوم آهي ته الله تعالىٰ؟ رپنهنجي ربوبيت جو، قرآن کان اقرار ورتو هو يعني حضرت آدم عليه السلام جي پشت مان اوهانکي باهر ڪڍي فرمايو هو "اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ" چا مان اوهانجو رب نه آهيان؟ قرآن جواب ۾ فرمايو هو بَلٰى شَهِدْنَا ۽ هن فرمان سان اوهان کان وعدو ورتو هئائين ته "۲" جلد ڏي پنهنجا رسول اوهان ڏانهن موڪلين س ۽ قرآن ڏي پنهنجا ڪتاب نازل ڪندس اهي اوهانکي سڀنهنجو وعدو ياد ڏياريندا.

ڪن مفسرين چيو آهي ته ميثاق مان مراد رسول الله صلي الله عليه وسلم جنهنجي تابعداري

آهي چو ته مڪمنين سان خطاب تنبيهه جي لحاظ سان آهي ته جيئن موسان ڪيل وعدي
کي ياد ڪن. يا ميثاق جو مطلب آهي رسولن کي موڪلڻ يا جهاڻ ۾ پيغمبري علامتن کي قائم ڪرڻ
۽ جاڻين ۾ علامات جو قائم ڪرڻ. يا الله؟ جو برحق هجڻ يا نبيءَ سڳورن ۾ ڪمال پوءِ
او نبياءِ ڪرام جي صحبت قائم ڪرڻ ته جيئن ڪيل وعدي کي ياد ڪن.
اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ:- يعني توهان جو پڇڻ جي خيال ۾ الله؟ تي ايمان آڻڻ جا مدعي
آهيو اگر اوهان واقعي مؤمن آهيو ته الله؟ ۽ سندس رسول ۾ تي به ايمان آڻيو ڇوته
رسول الله صلي الله عليه وسلم جا جي دعوت عين الله؟ جي دعوت آهي جيئن زمانن الهي
آهي فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيْعُوْنِ پوءِ الله؟ کان ڊجو ۽ منهنجي تابعداري ڪريو. ع[1]
۽ تفسير غاية الاماني ۾ منڪور آهي ته عتاب عام آهي ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن
ايمان آڻن ۽ ان ماڻهوءَ لاءِ جنهن ايمان نه آڻيو پر الله؟ جي راه ۾ خرچ نه ڪيائين.
هُوَ اللّٰهُ الَّذِيْ يُنَزِّلُ درجه بعد درجه و تَنَزُّلاً بعد تَنَزُّلٍ عَلٰى عَبْدِهٖ محمد صلعم اَوْ
جبرئيل ع اٰيٰتٍ الهيه من الاسماء و الصفات و الافعال و الاحكام و الاحوال و
المقامات من الكليات الخمسة الغيب و الشهادة و الارواح و المثال و الكون الجامع
بَيِّنٰتٍ واضحات عن الحبب بالنفس و في الآفاق حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لهم انه الحق لِيُخْرِجَكُمْ
المستكن هو الله او الحبب او ما بانه في صورته هو المخرج لهم اليه مِّنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ
من الشرك الى الاسلام و من الكفر الى الايمان و من الجهل الى العلم و من الغفلة الى
الطاعة و من الالتفات بالعمل الى المراقبة و من المراقبة الى المشاهدة و من المشاهدة
الى المعاينة و من المعاينة الى العينية فتخلق و تحقق و حقق و الامر اَمْرُكَ
وَ انشا لك شانك كُلَّ يَوْمٍ هو في شَاْنٍ ۝ و لا يشغله شانٌ عن شانٍ و هو الآن كما كان
هذا ما هو تعرجاً و اما تنزلاً فالظلمات الشيون و الاعيان و النور ظاهر الوجود
و مرتبة الكليات الخمس و ما بعده وَاِنَّ اللّٰهَ بِكُمْ لَرَءُوْفٌ عطوف تَّرَحِيْمٌ ۝ حيث

---

[1] سورة زخرف آيت ۶۳ پاره ۲۵ رکوع ۶.

تسعوك بين يناسب صورك لانه في الدعوة بل في كل من الامور التناسب ضرورة ولا بد منه وَاَنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ علىٰ صورتِهٖ من مناسبة المستخلف والخليفة.

ترجمو:- اهو رسول الله جا ذات آهي جو پنهنجي رضا، پاڻهي ڀيٽ ريون آيتون نازل فرمائي ٿو ته اوهان کي اونڌاهين مان ڪيري سوجهري ڏي آڻي ۽ بيشڪ الله اوهان ڏانهن وڏو شفيق ۽ مهربان آهي.

هُوَ الَّذِيْ يُنَزِّلُ:- يعني الله جا ذات آهي جو درجي بدرجي هڪ حڪم جي لاهڻ کان پوءِ پيئي حڪم ڪري لاهي ٿو. عَبْدِهٖ:- مان مراد حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جن آهن يا حضرت جبرئيل عليه السلام. آيٰتٍ بَيِّنٰتٍ:- آيات مان مراد الله تعالىٰ جا اسماء، صفات ۽ افعال ۽ احڪام ۽ احوال ۽ ڪليات خمس مان مقامات آهن، يعني غيب ۽ شهادت ۽ ارواح ۽ مثال ۽ وجود جامع آهن. بَيِّنٰتٍ:- هن مان مراد آهن بندي جي آڏان سندس وجود ۾ واضح علامات ۽ نياڻي پاسن ۾ نشانيون تانجو متن ظاهر ٿئي ته بيشڪ اهو قرآن حق آهي.

لِيُخْرِجَكُمْ:- تان ته هو يعني الله پاڻ بندو اوهان کي اونڌاهين مان روشني ڏانهن ڪيري يا مراد پيئي آهن جو ته ظاهر ۾ اهو رسول الله پاڻهن کي پاڻ ڏانهن ڪيڻ وارو آهي. مِنَ الظُّلُمٰتِ اِلَى النُّوْرِ:- ظلمت مان مراد شرڪ آهي ۽ نور مان مراد اسلام آهي يعني الله اوهان کي شرڪ مان ڪيري اسلام ڏانهن ۽ ڪفر مان ڪيري ايمان ڏانهن آڻي ۽ جهل مان ڪيري علم ڏانهن ۽ غفلت مان ڪيري فرمانبرداري ڏانهن آڻي ۽ عمل جي التفات رڪائڻ ۽ موڙڻ مان ڪيري مراقبي ڏانهن ۽ مراقبي کان ترقي ڏيئي مشاهدي ڏانهن آڻي ۽ مشاهدي کان وري معائني ڏانهن ۽ معائني کان عَيْنِيَّتَ (يعني بعينه اکين سان ديدار ڪرڻ) جي درجي ڏانهن آڻي.

پوءِ حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته اَمْرُ به تنهنجي امر آهي ۽ شان به تنهنجي شان آهي جو هر ڏينهن اهو رجلجل شان ۾ آهي. ۽ ڪيس کي به شان پيئي شان کان بي توجهه

نہ لڪڻ ۽ هُوجيئن آپ هوتيئن هاڪي آهي بلندي ۽ پستي، جو مالڪ پاڻ ئي آهي.
پوءِ ظلمت، عيب - شر ۽ ظاهري برايون آهن ۽ نُور ظاهري وجود ۽ ڪليات خمس علم[9] ۽ ان کانپوءِ واري مراتب آهن. واللهُ اعلمُ.

رَءُوفٌ رَحِيمٌ ۝ :- الله تعالىٰ جي قرآن ۾ ڏاڍو مهربان آهي. الفيءَ حيثيت سان جو دنيا کي ڏين جي راه ڏيڻ ان هستيءَ جي ذريعي سڏيا ٿين جيڪو اوهان جي صورتن سان موافقت رکي پيو. جو هُو دعوت جي ڪم ۾ هڪ هڪ اهڙي ضروري مناسبت رکڻ وارو هجي. الفيءَ شيءِ جي ته ضرورت ۽ لاچاري هوندي ۽ پوءِ الله تعالىٰ حضرت آدم عليه الصلوات والسلام کي پنهنجي صورت ۾ پيدا ڪري فرمايو ته جيئن خليفي بڻائي، نائب هجڻ جي مناسبت قائم رهي. واللهُ اعلمُ.

لِمَا لَكُمْ اَلَّا تُنْفِقُوْا ما لڪم من الامتعة وغيرها في سبيل الله الذي يقربكم اليه متنازلاً و متعارجاً بالمقامات والتعينات وَ لله لڪل لڪ اذ لله ميراث السموات والارض فيرث كل شيءٍ منهما ومن اهلهما ولا يبقى لاحد شيء منهما اذ هما باقيان بعد فناء اهل السموات واهل الارض فاي فائدة في اعسالك مال الغير وهل ايقدم مالك بين يديه ويشتري الاجل بالعاجل وقال صلعم يقول ابن آدم مالي مالي وهل لك من مالك الا ما اكلتك فافنيت او لبست فابليت او تصدقت به فابقيت رواه مسلم[10] ثم يجعل ميراثنا لاهل الصلاح في هذه الميراث كقوله انّ الارض يرثها عبادي الصالحون[11] فيكونهم ميراث كميراث انّا لنحن نرث الارض ومن عليها[12] في شافيه وروى ايا ك الامارة فان لوثهم ملوث الله.

ترجمو:- "۽ اوهان کي ڇا ٿيو آهي جو الله جي رستي ۾ خرچ نٿا ڪريو. حالانڪ الله آسمانن ۽ زمين جو ورثو الله جو ئي آهي."

---

[9] ڪليات خمسه مان مراد آهي پنج شيون آهن جيڪي سورت لقمان جي هن آيت ۾ مذڪور آهن آيت:- اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهٗ عِلْمُ السَّاعَةِ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْاَرْحَامِ وَمَا تَدْرِيْ نَفْسٌ مَّاذَا تَكْسِبُ غَدًا وَمَا تَدْرِيْ نَفْسٌ بِاَيِّ اَرْضٍ تَمُوْتُ. واللهُ اعلمُ.

[10] هڪڙن في تفسير ابن كثير ج ۳ ص ۳۰۵ اردو ص ۶۲ پ ۲۷ [11] [12] ... آيت ۲۶ رڪوع ۲

تشریح:- وما لکم الا:- اوهانکي چاتيو آهي جو الله جي ڏنل سامان وغيره کي الله جي راه ۾ خرچ نه ڪريو جو بارگاهه الهي ۾ اڻ ڏاڻن مقرب کرڻ جو ذريعو آهي ۽ الهي ذريعي جي مقامات تائين دست برداري ۽ تعينات جو عروج وابسته آهي.
ولله ميراث السموات والارض:- يعني زمين ۽ آسمان جي هر شيءِ جو مالڪ ۽ وارث الله آهي ۽ رڳو ڪانپوءِ، اڻ ماڻ ڪنهن وٽ بڪ شيءِ نه رهندي پوءِ آسمان ۽ زمين جي فنا ٿيڻ ڪانپوءِ الله جي ذات باقي آهي، الله جي حالت ۾ دشمن ۽ جي ڳاڻ هي ۽ آهي نه الله جي راه ۾ مال خرچ ڪيو جيئن الله جل شانه جي طرف کان اڻڄاڻي عوض لازوال ثواب ملي. راه خدا ۾ خرچ نه ڪرڻ ۽ ناهي ڪاهي پنهنجن ڏينهن وارث لاءِ ڇڏي وڃڻ کان ڪا ڳاڻ جي ڳاڻ نه آهي ۽ مال نه سڏ سڏ ڪيان اين وڪوڙ پوءِ چوت دنيا سان موت خريد ڪري. اهڙن اهتر اهو آهي نه غير (الله) جي مال کي بجاءِ روڪڻ جي سڏ سڏ راه ۾ خرچ ڪري ڇڏڻ جي. حضور انور صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جن جو فرمان آهي. ابن آدم جو ڪي ڏڻ ته هي به مال منهنجو آهي. هي به مال منهنجو آهي حالانڪ دراصل انسان جو مال اهو آهي جيڪو کائي ويو يا پهريل ڪپڙو پراڻو ڪري برباد ڪري ڇڏيو، يا الله جي راه ۾ صدقو خيرات ڪيل مال بطور خزاني جي جمع رهيو ۽ اهو باقي آهي. (رواه مسلم) پوءِ الله تعالى جو الهي ميراث جي صلاحيت وارثن لاءِ ورثو بڻائي ڏيڻ جي قرآن ڪريم جي سورة الانبياء ۾ ارشاد آهي ان الارض يرثها عبادي الصلحون بيشڪ منهنجا نيڪ بخت بانها زمين جا مالڪ ٿيندا. پوءِ اهڙن ملڪيت ٿيندي جيئن هن آيت ۾ ارشاد آهي انا نحن نرث الارض ومن عليها يعني بيشڪ اسين زمين جا ۽ جيڪي شيون آهن تن جا وارث ٿيندا سين. روايت آهي ته پاڻ کي سرڪشي ۽ سرڪشن کان بچايو چوته اهڙن جو رنگ الله جي رنگ وانگر آهي ريعني اهي به الهي دعوى جا مرتڪب هوندا آهن.

لَا يَسْتَوِيْ مِنْكُمْ يا اهل الايمان مَنْ وهو ابوبكر وَاضرابُهٗ اَنْفَقَ مالَهٗ من دون الله
مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ فتح مكة اوای فتح كان وَقَاتَلَ فی سبیله بیان التفاوت درجات
الْمُنْفِقِيْنَ باختلاف احوالهم من السبق وقوت اليقين و تحري الحاجات على تحري الافضل
منها بعد الحث على الانفاق مطلقا فيما استخلفهم الحق ولان الانفاق والقتال
قبل الفتح لايستوي عرضا وكان الامر كله لله فلم يكن نيتهم الا الله وفي
الله او به ولان الانفاق قبل الفتح شديد لعسرهم و فقد منفيتهم والناس
في ريب وفي فقر واهر الرسالة وبعد الفتح لم يبق شيء منها او تبدل عظم
دَرَجَةً عند الله بان اولئكهم الفائزون مِّنَ الَّذِيْنَ اَنْفَقُوْا مالهم مِنْ بَعْدُ الفتح
وَقَاتَلُوْا في سبيل الله وكُلًّا بالرفع ابن عامر على الابتداء وَعَدَ اللّٰهُ المثوبة الحسنى
من الاجر بحسب تفاوت درجاتهم وتفاضل مقاماتهم وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُوْنَ خَبِيْرٌ
عالم بظواهر الاشياء وان كان بواطنه ايضا لايخفى عليه. والآية نزلت
في ابي بكر رض فانه اول من آمن وانفق في سبيل الله وخاصم الكفار حتى ضرب
ضربا شديدا واشرف به على الهلاك.

ترجمہ:۔ اي ايمان وارو! اوهان ماجن رمكي جيي فتح كان اڳي خرچ كيو ۽ جنگ كئي
آهي ۽ يا برابر نه آهي سگهن. اهي درجي ۾ انهن کان گهڻو وڏا آهن، جن فتح کان
پو ۽ خرچ كيو ۽ جنگ كئي. ۽ سڀني سان الله ڇگاڻي ۽ جو وعدو كيو آهي ۽ جيڪي
اوهين كريو تا تنهنجي الله ڏانهن خبر رکندڙ آهي.

تشريح:۔ هن آيت ۾ "مَنْ" مان مراد حضرت ابوبکر صديق رضي الله تعالىٰ عنه ۽ سندس
جماعت وارا آهن. اَنْفَقَ جو مفهوم آهي نه پنهنجو مال الله جي راهه ۾ خرچ كيائين
مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ:۔ مان مراد مكي جي فتح ڪابي فتح مراد آهي.
هت الله جي راهه ۾ خرچ كرڻ واري جي درجات جو بيان تفاوت سان كيو
ويو آهي يعني هڪڙن مكي جي فتح کان اڳ پنهنجو مال الله جي راهه ۾ خرچ كيو ۽
پين وري بعد ۾ بهرحال الفي ۾ مفسرين جو اختلاف آهي. بهرحيف هڪڙن پنهنجي

مرضيءَ شاءِ ڪين وري ٻين جي برانگيخته ڪرڻ تي مال خرچ ڪيو. پر مڪي جي فتح
کان اڳ مال جو خرچ ڪرڻ گهٽ ڏکيو هو جو حالات کي همٿ ڏياريو هو. تنهن ڪري انفاق ۽ قتال
قبل الفتح ۽ بعد واري سان. يا وري هي مطلب آهي ته سڀ کان
الله ۽ جي لاءِ آهي ۽ اهڙي بندن جي حقيقت کان آشنا نه هجڻ جي ڪري
قربانيءَ کي پنهنجو معمول بنايو.

اولئڪ اعظم درجةً :- يعني الله ۽ جي نزديڪ انهن ماڻهن جو ثواب ۽ درجو تمام وڏو
آهي ۽ اهي ڪامياب آهن، انهن ماڻهن کان جن فتح کان پوءِ خرچ ڪيو.

وڪلاً :- ابن عامر قاريءَ هن کي رفع (پيش) سان پڙهيو آهي. (يعني وڪلٌ) جو ته هي لفظ
ابتدا ۾ آيو آهي ۽ نحوي قاعدي مطابق) اهو مبتدا ٿيندو.

وعد الله الحسنى :- الله ۽ سڀني سان درجن جي اعتبار ۽ مقامات جي فضيلت جي باوجود
ڀلائي جو وعدو ڪيو آهي. والله بما تعملون خبير ۽ الله ۽ اهو به سڀني ڪمن ۽ عمل
کان باخبر آهي. ڇاهي هوظاهري هجن يا باطني. الله ۽ پوري خبر رکندڙ آهي. منش ظاهر
۽ باطن هڪ جهڙو ڏئي آهي.

هيءَ آيت مبارڪ حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعالى عنه جي شان ۾ نازل ٿي آهي
جو هو پاڻ کان پهريائين مسلمان ٿيڻ ۽ پنهنجو مال الله ۽ جي راهه ۾ خرچ ڪيائين.
۽ عام زندگيءَ ۾ سخت محتاجيءَ کي ڀوڳيائين ۽ ڪيئن هلاڪڪاري بدر جو حاصل
ڪيائين.

وروى البغوي باسناده الثعلبي عن ابن عمر قال كنت عند رسول الله صلعم جاء علي
ابوبكر وعليه عباءة قد خللها في صدره بخلال فنزل جبريل فقال مالي اري
ابابكر عليه عباءة قد خللها في صدره بخلال فقال انفق ماله علي قبل الفتح قال
فان الله عزوجل يقول اقرأ عليه السلام ويقول له ابه ارراض انت عني في فقرك
ام ساخط فقال رسول الله صلعم يا ابابكر ان الله يقرئك السلام ويقول

ك أرضيت عنه في فقرك هذا ام ساخط فقال ابوبكر اسخط علي ربي اني

علي ربي راضي ۽

امام بغوي رحمة الله عليه پنهنجي تفسير معالم التنزيل ۾ ثعلبي جي اسناد سان روايت ڪئي آهي تہ حضرت ابن عمر رضي الله تعالي عنهما فرمايو تہ ما فرسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ حاضر هيس تہ حضرت ابوبكر رضي الله تعالي عنه آيو/يا هو به موجود هيو. ڪين ان وقت هڪڙو ڦاٽل هو جنهنکي سيني وٽ ريجاءِ بنڌن جي) هڪڙي ڪنڊ ڏانگل هو جو گيو ڪي بندڪيو هئائين. ايتري ۾ حضرت جبرئيل عليه السلام نازل ٿيو ۽ چيائين تہ ڪهڙي ڳاهہ آهي جو ابوبكر رض هڪڙو ڦاٽو آهي جنهنجي سيني ڪي ڪنڊ ڏانگ بندڪيو اٿس. حضور پرنور صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ ان (مڪي جي) فتح کان اڳ پنهنجو (سمورو) مال الله جي راهہ ۾ خرچ ڪري چڏيو آهي. حضرت جبرئيل عليه السلام چيو تہ الله فرمايو آهي تہ ان (ابوبكر رض) کي منهنجي طرفان سلام چئجي ۽ کانئس پڇجو تہ ڇا تون هن مفلسيءَ ۾ مونکان راضي آهين يا ناراض. رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو اي ابوبكر رض! الله جو تي سلام چئي رهيو آهي ۽ فرمائي ٿو "تون هن فقيريءَ ۾ مونکان راضي آهين يا ناراض؟" حضرت ابوبكر صديق رضي الله تعالي عنه جواب ۾ عرض ڪيو "ماڻ پنهنجي رب کان ناراض ٿي سگهان ٿو؟ بيشڪ ماڻ پنهنجي رب جا ڪاڻ راضي ۽ خوش آهيان." ۱۳

---

۱۳ هڪڙا في تفسير مظهري ص ۲۶۱ ج ۱۱۲ ۽ تفسير واضحي ۾ به اهو قصو اهڙيءَ طرح بيان ڪيو ويو آهي. مظهري ۾ ص ۲۹۱ ج يلرهون ۽ تفسير معالم التنزيل ۾ ص ۸۷ ج ۱۲۵ تحت آية وسيجنبها الاتقى سورة الحديد

آية (يستوي منكم من انفق من قبل الفتح) کي تفسير ۾ انا ناهد طرڪهن. قال نزلت عند رسول الله صلى الله عليه وسلم وعند ابوبكر الصديق رضي الله عنه وعنده عباءة قد خللها في صدره بخلال فنزل عليه جبرئيل فقال مالي اري ابابكر عليه عباءة قد خللها في صدره بخلال فقال انفق ماله علي قبل الفتح قال فان الله تعالى يقرئك السلام ويقول لعل انفق ماله علي من قبل الفتح فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم يا ابابكر

مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا امر الله سبحانه اولا ان ينفق ماله المودع وديعةً عنده وجعل مستخلفًا وكيلا للانفاق فلما تنبه من تنبه وغفل من غفل من غفل عنه وصف المنفق ثانيًا بالايمان في الدنيا والاجر الكبير في العقبى فلما تنبه من تنبه منه وغفل من غفل عنه عرض ثالثًا بعدم الايمان لقوله يا ايها الذين آمنوا انفقوا مما رزقناكم من قبل ان يأتي يوم لا بيع فيه ولا خلة ولا شفاعة والكافرون هم الظالمون ۝

ترجمو:- اهڙو ڪير آهي جو الله کي چڱو قرض ڏيئي؟

تشريح:- هن آيت ڪريمه ۾ سڀ کان اول الله حڪم ڪرڻ فرمائي ٿو اي باايمان ماڻهو الله جي! مانٽ طور ڏنل مال کي منهنجي حڪم مطابق منهنجي راهه ۾ خرچ ڪريو. يعني بيوقوف ماڻهو جي خرچ ڪرڻ لاءِ الله پنهنجن ماڻهن کي خليفو ۽ قائمقام بنايو آهي پو ڪير آهي جو الله جي حڪم کي تنبيهه کان غافل رهيو ۽ هن آيت ڪريمه ۾ الله جي ان خرچ ڪرڻ ڏاڍي جي لاءِ آخرت ۾ وڏي اجر ڏيڻ لاءِ جيڪو آهي، مطلب ته قرآن ڪريمه الله جي منفق جون وصفون بيان ڪيون آهن. هڪ آيت ۾ دنيوي زندگيءَ ۾ ڪيس ايمان جي دولت سان نوازڻ جو ارشاد ٿيو آهي جيئن سورت بقر جي هن آيت ۾ ارشاد آهي يا ايها الذين آمنوا انفقوا مما رزقناكم يعني اي ايمان وارو! اسان اوهانکي جيڪي رزق ڏنو آهي تنهن مان خرچ ڪريو وقت اُن ڏينهن جي اچڻ کان اڳ جنهن ۾ نڪا خريد وفروخت ۽ نڪا دوستي ۽ نڪا سفارش آهي ۽ ڪافر ئي ظالم آهن.

۽ هن سورت جي مذڪور بالا آيت ۾ وري ڪيس اخروي زندگيءَ ۾ اجر ڪبير جي نعمت سان نوازڻ جي تسلي ۽ يقين ڏياريو آهي.

ولما روى في الصحيحين لما توفي النبي صلعم واستخلف ابو بكر بعده وكفر من كفر من العرب قال عمر بن الخطاب رض لابي بكر كيف تقاتل الناس وقد قال

رسول اللہ صلعم اُمرت ان اقاتل الناس حتی یقولوا لا الٰہ الا اللہ فمن قال لا الٰہ
الا اللہ عصم منی مالہ ونفسہ الا بحقہ وحسابہ علی اللہ فقال ابوبکر واللہ
لاُقاتلن من فرق بین الصلوٰۃ والزکوٰۃ فان الزکوٰۃ حق المال واللہ لو منعونی
عناقا کانوا یؤدونھا الی رسول اللہ صلعم لقاتلتھم علی منعھا قال عمر فواللہ
ما ھو الا رأیت ان اللہ شرح صدر ابی بکر للقتال فعرفت انہ الحق تم ما تنبہ
من تنبہ منہ وغفل من غفل عنہ عرض رابغا بصورۃ الغضب لان العبد اذا لم ینفق
مال سیدہ بعد ما امرہ ووصفہ وعرضہ اشتد غضبہ علیہ فاذا علم السید انہ
احمق بلید نافھم الامیر ولا غیر استعار منہ بصورۃ القرض فاستفھمہ ولا
انہ ھل کان فیکم من یقترض من سیدہ وان کان العبد ومافی یدیہ ملک لمولاہ ۔

صحیح بخاری ءِ صحیح مسلم شریفین ۾ حضرت ابوھریرہ رضہ کان روایت
آھي تہ جڈھن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن ھن فانيِ دنیا مان برقعو ٹیا یو
ءِ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کالُ ٹي پو ءِ خلیفو ٹیو تہ عرب مان جن کي کافر ٹیڻون
ھوسي کافر ٹیا ءِ حضرت ابوبکر رضہ ساڻن نڑائي کري جو ارادو کیو، تہ حضرت
عمر بن خطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ کین چیو تہ اوھان ماھڻن سان کھڑي بنیادي
وڙھندؤ حالانکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جن فرمایو آھي تہ موکي حکم
ڏنو ویو آھي تہ آءُ ماھڻن سان تیستائین وڙھان جیستائین ھو کلمو طیب پڙھن.
جنھن الھ ءِ کلمي طیب جو اقرار کیو ان سو کان پنھنجي جان ءِ مال کي بچائي ورتو
مگر انجي حق سان گڏ انجو حساب اللہ ڏي آھي، حضرت ابوبکر رضہ فرمایو خدا جو
قسم تہ آءُ ان ماھوڻ سان جنگ کندس جیکو نماز ءِ زکوات جي وچ ۾ فرق کندو
ڇو تہ زکوات مال جو حق آھي. خدا جو قسم اگر موکي بکري ءَ جي ٻچي کي زکوات
۾ ڏیڻ کان انکار کیائون، جنھنکي ھو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جي زماني
۾ ادا کندا ھئا، تہ آءُ انجي انکار تي جھاڳندس.

حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ فرمایو نہ خدا جو قسم بہ کائی کم بہ نہ آھی مگر هن
ڈاڏو نہ خدا تعالیٰ ۽ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنہ جي سینہ ۾ نہ ڏاڏي ۽ لاءِ
کوبي چنایو۔ پوءِ موني کي معلوم ٿیو نہ حضرت ابوبکر صدیق رضؓ جي راءِ صحیح هئي
۽ هو حق تي هو۔ ۱۲

صاحب تفسیر قدس سرہٗ متین حدیث جي بنا تي الله ۽ جي راه ۾ خرچ ڪرڻ
جي چو ٽين وصف کا وڌيڪ صورت ۾ پيش ڪئي آهي چو نہ ٻاڏو جنهن پرهنجي
سردار جي مال مان حڪم کان ٻاهر ۽ بي خرچ نہ ٿو ڪري نہ لازماً مالڪ ٿيڻ
نا راض ٿيندو ۽ مٿس پرهنجي غصي کي سخت ڪندو ڇو نہ سردار جانڻي ٿو نہ اهو
ٻاڏو احمق آهي ۽ اڻڄاڻ رڳو مالڪ يا سردار کي بچائي جانڻي ٿو۔ اڻڄاڻ
اعتبار سان فرضي صورت جي بناءِ تي "مَنْ" جو لفظ عاريةً استعمال ڪيو ويو آهي پوءِ
مطلب ٿيندو هَلْ كَانَ فِيكُمْ مَنْ يُقْرِضُ سَيِّدَهٗ۔ ڇا اوهان ۾ کان اهڙو ٻاڏو آهي
جيڪو پرهنجي آقا کي قرض ڏيئي جيڪو ٽيڪ عبد ۽ سندس هر شيءِ مالڪ جي
هٿ ۾ آهي ۽ سندس سڀ ملڪيت آهي يا يعني ٻاڏو ۽ سندس هٿ ۾ جيڪا به شيءِ
آهي سا سڀ مالڪ جي ملڪيت آهي۔

حَسَنًا اى نفقة واى خير كانت يتّقى والقرض الحسن ما لا يحسن نفعا ولا يطيب
فيه زيادة با نية الصادقة وجبا ان يوفى حسابه والله سريع الحساب
ومتجر يا باكرم المال وافضل الجهات بان يكون من الحلال وان يعين المال
والصرف الى الاحوج وان كتتم فيما امكن وعدم المن والاذى وان يقصد بما وجه
الله ولا يرائى بها الناس وان يستحقر ما يعطى وان كثّر ماله وان لا يرى من
نفسه۔

هن مان مراد آهي خلوص ۽ صحيح طريقي سان سندءِ عمل و مال الله جي راه ۾

---

۱۲ ڏسو حديث ڪتاب ارشادات رسول اڪرم صلي الله عليه وسلم ص ۱۷۲ مولفه مولانا حامد الرحمن صديقي
اردو ترجمه سان

خرچ کرڻ جنهن ۾ گهٽ فائدو رهجي يا ان مال جي بندي کان شيءِ وڌيڪ وصول کرڻ جي نيت سان طلب نه هجي پوءِ الله تعالىٰ جي لاءِ لازم آهي ته هُو بندي کي پورو پورو معاوضو ڏيو بلڪ عطا فرمائي يا الله جو حساب ڏيڻ ۽ کرڻ وارو آهي يا بندي کي بهترين طرف يعني حلال طريقي سان بهترين مال عنايت کرڻ فرمائيندو. يا بندي کان جيترو ٿي سگهي احسان نه جتائي يا نه ئي اينداءِ تڪليف ڏئي يا نه ڏيڻ ۾ خيرات کان پوءِ رياڪاري کري يا نه ئي حقير مال الله جي راهه ۾ خرچ کري برسو يا کثرت سان مال الله جي راهه ۾ خرچ کري.

واضح ٿي اسم القرض لعلة الحزة کون الفقراء في الاعطاء منطيب القلوب وکذا من لاهل المال والغناء فان السيد قال العبد اقرضني عن مالک طيب العبد بان من الاسيما اذا کان المراد من السيد بعض عبيده ومبعدا عن قبايح حب المال وورد في منهاج العمال الرزق الى بيت فيه السخاء اسرع من الشفرة الى لحام البعير.

باقي رهيو سڪو ته "قرض" جو لفظ جو استعمال ڪيو ويو. جو اڪثر ته شايد فقرن جي ڏيڻ لاءِ يا شاهوڪار جي عزت کي برقرار رکڻ لاءِ ڏيڻ ۾ ڏسجي نه ڏسجي پر ڪيو ويو آهي. يا اهڙيءَ ماڻهوءَ جو به لحاظ ڪيو ويو آهي جو نه آڇ جي ڪري هن ڏانهن ڏاڍائي ڪي چوڻ نه ڏيندو ۽ صاف مال ڏيڻ کي قرض ڏيڻ نه مڃي ڪي ڏاڍائي ڏيندس نه ڏاڍ ڪڍي يقيناً موٽي ڏيندو ۽ ڏيڻ کان مدد نه ڪندو ۽ هُو مالڪ کي قرض حسن ضرور ڏيندو. جنهن نه آڇ جي مرضي موجب ڏانهن ڏاڍائي ڪي مال جي محبت کان پري ڪري آهي.

جنهن نه هڪ حديث ۾ وارد آهي نه رزق نيت سان وابسته آهي ان ۾ سخاوت به آهي جيڪو جڏهن ڇڏڻ وارو آهي تڏهن راهه ڪان ڏني اُن جي مدد ڪندو. ۽ جيئن قال النبي صلى الله عليه وسلم.

فَيُضَعِّفَهُ يعطي اجر لکه عاصم بالنصب على الجواب وابن کثير يضعفه مرفوعا وابن عامر

منصوبًا فی جمع الجوامع یا اهل السلام اقرضوا الله من اموالکم یضاعف لکم اضعافًا کثیرة وفی روایة ما الی جبرئیل قال الله تع یا عبادی اعطیکم فضلاً وسألتکم قرضًا فمن اعطانی شیئا مما اعطیته قرضًا واصبر واحتسب وجبت له مواتی ورحمتی وکتبته من المهتدین وسهلت له النظر الی وجهی (کما قال انتشباریٰ تعالیٰ)

ترجمہ:- "پوءِ الله ڏان ٻاهي ڪير آهي جو قرض ڏيندو"

باقي قراءِ حضرات جو فيضاعفه جي پڙهڻ ۾ اختلاف آهي عاصم قاري زبر سان پڙهيو آهي جو اهڙو منجو جواب آهي. ابن ڪثير قاري پيش سان پڙهيو آهي ۽ ابن عامر قاري زبر سان پڙهيو آهي.

جمع الجوامع ۾ مذڪور آهي اي سلامتيءَ وارو! ڪير آهي جو الله ڏي قرض ڏيو، هو اوهان جي ڳڻائي ڏنل ٻيڻو ڪري ڏيندو، ۽ هڪ روايت ۾ آهي حضرت جبرئيل عليه السلام جي ذريعي الله تعالیٰ فرمايو آهي ته "اي منهنجا ٻانهو! جن اوهان کي رزق ڏنو آهي ۽ ڏري ڏنائي اوهان کان قرض گهران ٿو پوءِ جيڪو ماڻهو منهنجي ڏنل مال مان مون کي ڏيندو خوشيءَ سان يا مجبوريءَ ڏري ان تي صبر ڪندو ۽ ثواب جي اميد برڪي ته انجي لاءِ منهنجي رحمت ۽ درود واجب لازم آهي. ۽ آءٌ کيس هدايت وارن جي ليست ۾ لکي چڏيندس ۽ سندس سلاءِ پنهنجو ديدار آسان ڪندس جو موڪي ڏسندو.

وَلَهٗۤ اَجْرٌ كَرِيْمٌ ۾ تنبيه آهي الله ڪريم تي لاجر الڪريم وقد ثبت التضاعف في سبعمائة ضعف نصًا والله يضاعف لمن يشآءُ عن ابن عباسؓ الی الخلائق الی ان يشآءَ الله ونزلت الآية في ابي الدحداح* ومجمع البحار معه المختار قال اهل السنة ان الله تع كتب في اللوح المحفوظ ان كل من هتر عنه فعل الفلاني فله كذا من الثواب وهو الاجر الكريم فاذا ضم الی ذلك مثله فهو المضاعفة.

ترجمو:- ان جي لاءِ اجر ڪريم آهي". هت الله ڪريم ۽ جي طرفان اجر ڪريم (جڳهي اجر)

---

* تفسير ابن عباس ص ۳۴۲ ۽ ان جي شاعت ڪيترن هنڌ ڏاڪاءُ موجود آهي.

جي خوشخبري ڏني ويئي آهي. ۽ سورة بقر ۾ بيان ٿيل آهي ته مان رب، منفق
کي ست سو دفعا زيادہ اجر ڏيندس ۽ اگر هجڻ لاءِ رب چاهي تنهنکي اڃا به وڌائي
اجر ڏيندو. ۽ حضرت ابن عباس رض کان روايت آهي ته تقريبًا ويهه تڪ دفعا اجر ڏيندو ايترو ئي تائين جو
جيڪي چاهي وڌائي ڏيندو.
صاحب تفسير انوار الاسرار رض سس سورة ته هي ۽ آيت ابي الله صاحب جي حق ۾ نازل ٿي.
فائدو:- هن آيت جو نزول جو واقعو هن طرح آهي. حضرت ابو دحداح انصاري رض
حضور صلي الله عليه وسلم جن وٽ آيو ۽ چيائين چا اسانجو رب اسان کان قرض
گهريو؟ پاڻ سڳورن صلعم فرمايو ته ها. چيائين ته ڏيکاريو هٿ ته ڏيو. پاڻ
سڳورن صلعم هٿ وڌايو. پاڻ سڳورن جو هٿ پڪڙي هٿ ۾ ونيو چيائين.
" منهنجو باغ جنهن ۾ کجور جا ڇهه سئو وڻ آهن اهو منهنجي رب کي قرض ڏنو" ابو
دحداح جي نڪري ۽ پاڻ به اُن ئي باغ ۾ هئا. پاڻ آيو ۽ باغ جي دروازي تي بيهي پنهنجي
زال کي آواز ڏنائين اها لبيڪ چوندي آئي. پاڻ چيائين فرمايائين ته بار کي ونيهلي
اچ. جو هي باغ پنهنجي رب عزوجل کي قرض ڏنو آهي. اها خوشيءَ چوڻ لڳي
اهڙان کٽيل نڪي جو واپار کيو آهي. ۽ بار ۽ گهر جي سامان کي ڪٽي باهر هلي آئي.
حضور صلي الله عليه وسلم فرمائڻ لڳا جنتي وڻ ۽ جيڪي اُتان جا باغات ڪيترن
سالن پيريل آهن ۽ جنجون شاخون يا قوت ۽ موتي ۽ جن آهن سڀ الله تعالي ۽ ابو دحداح رض
کي ڏنا. [1]
۽ تفسير مجمع البحار ۾ حضرت شيخ طاهر محدث رح جو صاحب تفسير جو چاچو سڳورو
آهي تحرير فرمايو آهي اهل سنت جيو آهي ته تحقيق الله تعالي ۽ لوح محفوظ ۾ لکي
چڏيو آهي ته جنهن ماڻهوءَ کان عوبکم ريتي نيڪ عمل صادر ٿئي تو ته اڃي
لاءِ هڪڙو ثواب آهي ۽ اهو اجر ڪريم ئي آهي. پوءِ اُن اجر کي اگر بيڻڪ ڪيو ڏينو
ته اهو مضاعف آهي.

---

[1] منجانب متحقق ماخوذ از تفسير ابن كثير عربي صـ ۳۰۷ ۽ اردو صـ ۹۵ پاره ۲۷.

يوم يطرف قوله فيضاعفه او مقدر باذكر حين تراى كله راى على غير التعيين او بشارة النبى عليه الصلوٰة والسلام المؤمنين والمؤمنات بما يثمر بوجه خلاق رزاقى يطلب ما له بوجه هو الحسن الوجوه فى الاعطاء فان الشريف يقرض الوضيع والوضيع يقرض الشريف ثم يصنع ثوابه واجره على ذلك وهو من اجر كريم يسعى نورهم وهو الايمان بالله وصدوره وانشراح صدره فى ابتاء الفرض لصاحبه وما يوجب النجاة الله ولى الذين امنوا يخرجهم من الظلمات الى النور والنور الذى فى قوله الله نور السموات والارض ومعنى السعى التجلى للمعرفة الشهود بين ايديهم شافيا وبايمانهم من الاطراف ولعل تخصيص الشمال مع ان الهداية تقتضيه لما ورد كتابه بشماله او لما قيد من اليمين والشمال من الشومة.

ترجمہ:- جنت ڈینھن ڈسڻ (ڏسڻ) ايمان وارن مردن ۽ ايمان وارين عورتن کي ڏسن ڏوڙ سندن نور اڳيان ۽ ساڄي جي سڄي پاسي کان پيو ڊوڙندو.

يوم ترى:- هن جو تعلق فيضاعفه سان آهي يا اذكر فعل مقدر رشاء هن مراد غير تعيين لاء آهي يا درين نبي اڪرم صلى الله عليه وسلم جن کي بشارت آهي.

المؤمنين والمؤمنات:- يعني الله، بوجھ، خلق ۽ رزاق تي ايمان آڻيندڙ آهن جيڪو ڪاڙين سهڻي طريقي سان مال طلب ڪري ٿو ۽ جو بزرگ وضيع کي قرض ڏيندو ۽ نه وضيع بيڪس قرض جو ٻوٽو ڏيندو يعني انڪي ثواب ۽ اجر کي سندس خلوص مطابق ٻوٽو ڏيندو ۽ جنهنکي اجر ڪريم ڇيو ويندو.

يسعى نورهم:- يعني نور ايمان مراد الله وحده لاشريك له تي ايمان آڻڻ آهي ۽ پنهنجي مال کي قرض حسن ڏيڻ جي صورت ۾ سندس سيني کي کولڻ مراد آهي ۽ اها شيءِ به مراد آهي جيڪا نجات جو سبب بنجي تي راهو آهي توحيد ۽ رسالت جو اقرار الله تعالىٰ جو نور آهي الله ولى الذين آمنوا الخ يعني الله ۽ ايمان وارن جو مددگار آهي انڪي اونداهين مان روشني ڏيندو آهي ۽ نور هو آهي جنهنجي وضاحت هن آيت مبارڪه ۾ موجود آهي الله نور السموات والارض يعني الله آسمان ۽ زمين جو نور آهي.

يسعٰى جي معنيٰ آهي معرفت شعورجي تجلي . بين ايمن و بايامهم :- آڳيان ۽ سڄي طرف . بعض مفسرين چيو آهي ته ان مان سڀ طرف مراد آهن . هت آڳيان (يعني سڄي طرف) جو ذڪر ٿيو آهي ۽ شمال (يعني کبي طرف) کي ترڪ ڪيو ويو آهي . اهو هن ڪري ته قرين انجو متقاضي آهي جيئن حديث ۾ وارد آهي ته " رحمٰن جا ٻئي طرف يمين ئي آهن" تنهن ڪري شمال جو ذڪر ترڪ ڪيو ويو آهي . يا وري هت شمال کي نحوست جي ڪري ترڪ ڪيو ويو آهي يا وري هن روايت مطابق آهي . اولها ورد ان اسعداء يؤتون اعمالهم من هاتين الجهتين كما ان الاشقياء يؤتون من شمائلهم ووراء ظهورهم او لما فيه من العزة لقوله تعالٰى فاصحاب الميمنة ما اصحاب الميمنة والله اعلم بمراده ؟ وعندنا خزائن الغيب لا يعلمها الا هو فيرجب الهداية الى الجنة فيعطى النور كل واحد من المؤمنين والمؤمنات بقدر اعمالهم الصالحة ويكون كذلك النور مطرح شعاع يمشون فيها والنور يسعى بين ايمن محيط بالجميع جهاتهم كما ان الصراط يدق ويتسع على حسب منازل الموحدين.

ترجمو :- يعني نيڪ بختن جي سڄن اعمالن ماڻهن ٻنهي طرفن (يعني آڳيان ۽ سڄي طرف) کان ڏنا ويندا، جيئن بد بختن جي سڄن اعمالنا ماکي طرف ۽ سڄن پٺيان جي طرف کان ڏنا ويندا يا وري جيئن آيت فاصحاب الميمنة ما اصحاب الميمنة ۾ مذڪور قرينا ڪري عزت ڏني ويندي والله اعلم بمراده ؟ يعني الله ؟ جي حقيقت کي بهتر ڄاڻي ٿو خزانا غيب جون ڇاپيون آهن ۽ اهوئي بهتر ڄاڻن ٿو آهي ۽ اهو آهي جنت ڏانهن وڃڻ جو رستو ٻڌائيندو ۽ الله ؟ هر هڪ مؤمن مرد ۽ مؤمن عورت جي سڄن صالح اعمال مطابق نور ڏيندو ۽ الله ؟ جو اهو نور شعاع پيشڪدمي ڏيندو ۽ اهي جنتي ، ان ۾ هلندا ۽ نور (روشني) سڄن ساڄي ۽ سڄي طرفن کي محيط هوندو ۽ جيئن ته پل صراط باريڪ آهي ۽ نور موحدين جي حسب منازل وسعت رکندو ترهندو .

وفي النيسابوري عن ابن مسعود مرفوعا ان كل انسان فانه يجعل له النور يوم القيمة على قدر ثوابهم فمنهم من يضيء له نوره كما بين عدن ابين صنعاء[1] ومنهم من نوره

---

[1] هكذا في مظهري ص ۲۹۲ ، ابن كثير عربي ص ۳۰۵ ، اردو ص ۹۶ ، پارو ۲۷

مثل الجبل ومنهم من لا يضئ نورہ الا موضع قدميه واحيانا هم نورا من يكون نورہ على ابهامه ينطفئ مرة ويتقد اخرى شعر۔ عيني نيئر جما تكي لا نتظر۔ وسواكي في خاطري لا يخطر۔

يا تفسير نيشابوري ۾ ميڪور آهي حضرت ابن مسعود رض جو قول نقل ڪيو آهي تہ هر هڪ انسان کي قيامت جي ڏينهن ثواب يا اعمال جي قدر سان نور حاصل ٿيندو آهي مان کين جو نور اڳيرو هوندو وڃيندو پوئتي عدن يا جنت جي وچ ۾ آهي يا کين جو نور جبلن جي برابر هوندو يا کين ڪنهن جو نور صرف پنهنجي قدمن جي ريان چمڪندو يا سڀ کان گهٽ نور انهن ڪنهن جو هوندو آهي جو صرف پيرن جي آڱوٹي تي نور هوندو جو ڪڏهن اُجهامي ويندو يا ڪڏهن روشن ٿيندو۔

شعر۔ منهنجي اکين اڌا نجي جمال کا نسوا يا ڪنهنکي به نہ ٿي ڏسي

يا اڌا ڪان کا نسوا يا منهنجي دل ۾ پيو ڪجهه به نہ ٿو ڄاڻي۔

وقال مجاهد ما من عبد الا ويُنادى يوم القيمة يا فلان هذا نورك ويا فلان لا نور لك هذا وقد بين غير مرة وآية مرارا ان الكمالات والخيرات كلها يضئ نورا اللهم اجعل في قلبي نورا وفي سمعي نورا وفي بصري نورا وفي شعري نورا وفي لحمي نورا وفي دمي نورا اللهم اجعلني نورا كامل الانوار واسئل الجنيد عليه الرحمة شعر۔ غنى بي منى قلبي ۔ وغنيت كما غنا۔ وكنا حيثما كانوا۔ وكانوا حيثما كنا۔

يا مجاهد رح جو چوڻ آهي تہ قيامت جي ڏينهن هر هڪ ماڻهو کي نداءُ ويندي تہ اي فلان تو شاگهٽ نور آهي يا اي فلان هي نور تنهنجي لاءِ نہ آهي۔ يا اهڙا ٻار برابر ڪيئي ويندا آهن جو ڪمالات يا اعمال سڀ روشني ڏياريندا۔

دعا ترجمو۔ اي الله تو منهنجي دل ۾ نور يا منهنجي ڪن ۾ نور يا منهنجي اکين ۾ نور يا منهنجي چمڙي يا نور يا منهنجي گوشت ۾ نور يا منهنجي رت ۾ نور ڪر يا فرمائي۔

آهي ۽ ٻوليءَ جي نوري ڪ فرمايو پوءِ سڀ انوار الاسرار ۽ اسرار الانوار ٿيندا.

حضرت جنيد عليه الرحمة جو شعر آهي.

ترجمو:- منهنجي لاءِ ٻوليءَ منهنجي دل ٻيهر وڃي ٿي. ۽ ٻيهر وڃڻ ڏيئي جيئن ٻيهر وڃڻ هئا. ۽ اسان ائين آهيون جيئن هُو هئا - ۽ هُو ائين هئا جيئن هاڻي اسان آهيون.

فيقال لهم بُشْرىٰ لكُمُ اليَوْمَ والمبشر هو الله او الملائكة او الانبياء او كل من تلقاهم من اهل الايمان جَنّٰتٌ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خٰلِدِيْنَ فِيْهَا الجنة بحيث لا يُبْلىٰ شبابهم ولا يفنى شبابهم ويشربون منها بكاساتٍ.

شعر شربنا ليلة الجمعة وكانت ليلة القدر بكاسات وكاسات مع المحبوب الى الفجر. ذٰلِكَ اشارة الى ما تقدم من سعي النور والبشارة هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ

تنبيه بالله العظيم الفوز العظيم

پوءِ اهڙن مؤمن مرد ۽ مؤمن عورتن کي چيو ويندو. "اڄ اوهان کي مبارڪ هجي، اهڙا باغ آهن جن جي هيٺان واهه پيا وهن ۽ اوهان انهن ۾ هميشه رهندؤ اها الله عظيم جي طرف کان عظيم ڪاميابي ۽ جي خوشخبري آهي".

بُشْرىٰ لكُمُ اليوم:- يعني خوشخبري ڏيندڙ الله، يا ملائڪ يا انبياء آهن يا هر اُهي مؤمن خوشخبري ڏيندڙ انهن ماڻهن کي جن سان هُو ملاقات ڪندا.

جنّٰتٌ تجري من تحتها الانهٰر:- يعني اهڙا باغ آهن جنهن هيٺان واهه پيا وهن پوءِ اهڙن انهن ۾ داخل ٿيڻ وڃي ڪري سدائين رهڻ ۽ اهڙن انهن ۾ هميشه رهندؤ اهڙي حيثيت سان جو جنتين جا چهرا به پراڻا نه ٿيندا ۽ نه ئي انهن جواني فنا ٿيندي ۽ هو انهن ۾ پيالا رشراب طهور (جا) پري پيا پيئندا.

شعر:- ترجمو:- يعني اسان جهڙي جي رات ٻڌائجن محبوب سان ڪيترا پيالا پُرڪري پيئندا رهياسون تان جو صبح ٿي ويئي ۽ جاڻ نه اها رات ڪا ليلة القدر جي هئي.

ذٰلِكَ:- اسم اشارو آهي جنهن ڪري سعي النور ۽ بشارت ڏانهن.

هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيْمُ:- الله عظيم جي طرف کان عظيم ڪاميابي ۽ جي خوشخبري آهي.

يَوْمَ يَقُوْلُ الْمُنٰفِقُوْنَ وَالْمُنٰفِقٰتُ ولعل النكتة في تغيير الاسلوب[17] من المؤمنين

بان المؤمنين اخلاصا يظهرهم بانور فيري البراقي وان المنافقين انما كانوا في العقل في الدنيا لا بالاخلاص كما وَرَدَ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُّعْجِبُكَ قَوْلُهٗ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا[18] فيشاكل قولهم بقولهم الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا بان الله يعلم سرّهم ونجوٰهم اُنْظُرُوْنَا حمزه من انظار اَمْهِلُوْنَا اى اَنْ نَّلْحَقَ بكم نَقْتَبِسْ نأخذ الشعلة مِنْ نُّوْرِكُمْ قيل انكانت لهم مشى المؤمنين الى الجنة فظاهر وان كانت لهم في الحال من الموقف فالمراد انظروا الينا لاخذ نور من نوركم والنور قدامهم تضاؤا بذلك الانوار.

ترجمو:- جنهن ڏينهن ۽ منافقن مرد ۽ عورتون ايمان وارن کي چون ٿا ته اسان ڏي رشفقت جي نظر سان ڏسو ته اسين به اوهان جي نور مان کجهه حاصل ڪريون.

صاحب تفسير زياڻي لکيو آهي جو الله تعالىٰ پنهنجي زبردست رحمت واري بارش مؤمنن تي وسائي ۽ منافقن کي ان کان محروم رکيائين. اهو نڪتو هي آهي ته مؤمن پنهنجي قول ۽ نيت ۽ اعمال ۾ سچا هئا جو اهڙي لاءِ نور ظاهر ٿي رهيو هو ۽ جو هو چمڪات ڏسي رهيا هئا، ۽ منافق دنيا ۾ پنهنجي قول ۾ مخلص نه هئا جيئن قرآن ڪريم جي هن آيت ۾ بيان آهي. ترجمو:- "يعني ۽ ماڻهن مان کي اهڙا آهن جي چون ٿا ته الله تي ايمان آندو" پوءِ انهن منافقن ۽ انهن مؤمنن جي قول ۽ دڙي نوعيت ۽ مثالات آهي.

الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا:- انهن مؤمنن جي مرڪز ۽ پڄاڻين صلاحن کي الله ڏاڍي ڀلي ڄاڻي ٿو.

اُنْظُرُوْنَا:- قاري حمزه هن کي "انظارنا" اڏڪيو آهي پوءِ معنيٰ ٻيئن ٿي ته اوهان کي انتظار ڪريو ٿا سان به اوهان سان اڇي ملون. نَقْتَبِسْ مِنْ نُّوْرِكُمْ:- اسان اوهان جي نور مان شعلو حاصل ڪريون.

کين منافقن چيو آهي ته اڳ اسان حالت مؤمن جي جنت ڏانهن وڃڻ جي آهي ته پوءِ مطلب

---

[17] اسکوب:- زبردست بارش. القاموس الوحيد ص ۳۰۳ [18] سورة بقر رکوع ۲ پاره ۱ ع

ظاهر آهي ۽ اگر حالت بيهڻ جي آهي تہ پوءِ مراد ٿيندي تہ اوهان اسان ڏانهن رشفقت سان ڏسو ڇو تہ اُهي (مؤمن) جڏهن اهڙن ڏسڻ تہ نُور سندن اڳيان هوندو ۽ هُو اهڙن نُورن مان روشني حاصل ڪرڻ جي طلبگار ٿيندا.

و في جمع الجوامع اما عند الصراط فان الله تع يعطي كل مؤمن نورًا وكل مؤمنة نورًا وكل منافق نورًا فاذا استووا على الصراط سَلَبَ اللهُ نورَ المنافقين والمنافقات فقال المنافقون اُنظُرونا نقتبس من نوركم وقال المؤمنون ربنا اتمم لنا نورنا فلم يذكر عند ذلك احدٌ احدًا وقال الحسن رض يعطى يوم القيمة كل احد نورًا على قدر عمله ثم الله يوضع مناجلس جهنم وما فيه من كلاليب والحسك [19] ويُلقى على الطريق فيمضى زُمرة من المؤمنين وجوههم كالقمر ليلة البدر ثم يمضى زمرة اخرى اكواكب في استقامة ثم على قدر ذلك فينبههم المنافقون كما كانوا في الدنيا يجرون انفسهم منهم ويخطون نورًا محاذاة خطاهم فاذا توسطوا الصراط سلب النور منهم ثم يغشاهم ظلمة فينتفي نور المنافقين فعلائ يقول المنافقون للمؤمنين نقتبس من نوركم فيُجابون من المؤمنين قِيلَ ارْجِعُوا عن هذا المكان وَرَاءَكُمْ الى الدنيا الى الموقف او الى اى جهة شِئْتُمْ فالتمسوا نُورًا الاخلاص في الايمان والطاعة والنور في المعرفة فهكذا هم.

۽ ڪتاب جمع الجوامع ۾ مذڪور آهي تہ پل صراط جي وقت الله تعالىٰ جو هر هڪ مؤمن مرد ۽ هر هڪ مؤمن عورت کي نُور عطا فرمائيندو ۽ هر هڪ منافق کي بہ نور عطا ڪندو پوءِ جڏهن ڪي ڪَريون پل صراط هلڻ لڳن تہ الله تعالىٰ جو منافق مرد ۽ عورتن جو نُور سلب ڪندو ۽ پوءِ منافق چوندا تہ اسان کي انتظار ڪريو تہ اسان بہ اوهان جي نور مان ڪجهہ چمڪ حاصل ڪريون ۽ مؤمن چوندا تہ ربنا اتمم لنا نورنا اي اسانجا پالڻهار! اسانکي پڇاڙيءَ تائين نور پورو ڪري ڏي. پوءِ ان وقت کوبہ ڪنهن کي ياد نہ ڪندو.

---

[19] والحسك ا۔ ڪنبا ڪلاليب ا۔ ڪُنڊي دار ڪنبا

يہ حسن رض چيو آهي تہ قيامت جي ڏينهن هر هڪ ماڻهوءَ کي سندس عمل جي مطابق نُور عطا
ڪيو ويندو. پوءِ اهو نُور جهنم جي جلس رشُعلي مان ورتو ويو آهي يا اُن مڪبن ايءَ
ڪُني واري ڪنڌ تہ هوندو يا اهو نور رستي ۾ ڏيو ويندو پوءِ اهو نور مُنهن جهڙ
جماعت جي مُنهن کي چوڌاري جي چنبو ڏنگر منور ڪندو ۽ مؤمن جي بي جماعت
رجي مُنهن کي آسمان ۾ چمڪندڙ تارن وانگر روشن ڪندو. اهڙيءَ طرح جيڪا
عمل هوندا اُن مطابق کين نُور عطا ڪيو ويندو. پوءِ اهڙن (منافقن) کي منافق ضرور
ڏيندا تہ اسان ڏنيا ۾ اوهان کان پٺهنجين جائين بچائڻ لاءِ مسلمان چوڻ ٿا
هڪ سوءِ اوهان کي روڪو ڏينداهڪ سوءِ تہ هت الله تعالىٰ جو اسانکي ان ڏڪي جي برابر
نُور عطا ڪيو آهي پوءِ جڏهن هُو پلصراط جي وچ ۾ پهچندا تہ کانئن نُور کسيو ويندو
پوءِ کين اوندهہ اچي پکي وٺندي پوءِ اها سندن لاءِ هلاکت آهي (ان وقت) منافق
مؤمنن کي چوندا تہ رکجهہ انتظار ڪريو تہ) اسان ۾ اوهانجي نُور مان کجهہ چمڪ
حاصل ڪريون پوءِ مؤمن کين جواب چوندا قيل ارجعوا وراءڪم يعني هنجاءِ کان
دنيا جي طرف يا جتي بيٺا هئا اوڏهن يا جنهن طرف چاهيو اوڏانهن موٽي وڃو تانهن
نُور حاصل ڪريو. يعني دنيا ۾ موٽي وڃي ايمان ۽ فرمانبرداريءَ ۾ خلوص
پيدا ڪيو ۽ معرفت ۽ نُور سان من اڇو ڪريو يا نارضگيءَ جو اظهار ڪيو آهي.

فضُرِبَ فيما بَيْنَهُمْ من المؤمنين و المنافقين بسُورٍ حائطٌ بينهما قيل لَهُ حائط
بابٌ يدخل فيه المؤمنون باطنُهُ السور او الباب فيهِ الرحمةُ لان باطنه
يلي الجنة وَظاهِرُهُ ابواب او السور مِنْ قِبَلِهِ جهته بعيدًا عن باطنه ويكن
ان يقال ظاهر الباب اى دبره فكان مسدودًا عن جانب الظهر حتى لا يسوب
رحانه اهوَ مِنَ الْعَذَابِ لانه انار المؤمنين عن ابعد از يا والشكر

ترجمو:- "پوءِ انهن جي وچ ۾ هڪ پٽ بيهاري ويندي يا انهيءَ ڪوٽ جو هڪ دروازو هوندو
انجي اندر رحمت هوندي يا باهرين پاسي واري جاءِ ۾ رحمت هوندي يا باهرين پاسي دروازي
جي طرف کان عذاب هوندو."

فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ :- يعني مؤمنن ۽ منافقن جي درميان هڪ پيت بيهاري ڏني

لَهٗ بَابٌ :- جيڪو ڏيو آهي تہ ان ڏيوار ۾ هڪ دروازو هوندو جنهن مان مؤمن

داخل ٿيندا، بَاطِنُهٗ :- پٽ يا دروازي جي اندرين پاسي رحمت هوندي ڇو تہ

انجو اندرين پاسو جنت سان لڳي ٿو. وَظَاهِرُهٗ :- ڏيوار يا دروازي جو

باهريون پاسو. مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ :- يعني ڏيوار جي باهرين پاسي عذاب

آهي ۽ اهو باهريون پاسو اندرين پاسي کان گهٽيل آهي. ۽ هي به

ممڪن آهي اگرچيڪو جي تہ دروازي جو پٽيون حصو ٻوڙ مطلب هي نڪرندو

تہ دروازي جو پٽيون حصو بند هوندو جو ان عذاب جو رُڪڻ مؤمنن کي

نہ رسندو، ڇو تہ باهر کان سندن گشرت شڪر جي ڪري ڏور هوندي.

يُنَادُونَهُمْ يَسْتَغِيثُونَ اي المنافقون والمنافقات للمؤمنين اَغِيثُونَا فِي هٰذَا الْمَقَامِ

عن وسطه الهلاك ويقولون اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ فِي الدُّنْيَا موافقين في الاعمال الظاهرة

وهل النكتة في باطنه وظاهره تشير الى الاعمال الظاهرة والباطنة قَالُوا بَلٰى

جواب وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بالنفاق ودعوة بالاعمال الظاهرة وَتَرَبَّصْتُمْ

بالمؤمنين الدوائر عليهم دائرة السوء وفي العباسي انتظرتم موت محمد صلعم و

اظهار الكفار* وفي غاية الامانى قلتم ربح اسلام شب ساعة ثم تسكن وَ

ارْتَبْتُمْ كنتم في شك من هذا الدين ومن امر الساعة وقلتم ما الساعة

اِنْ نَظُنُّ اِلَّا ظَنًّا وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ كما مبتدا والعمر والغفلة وحب الدنيا

وتسلط الشيطان في غاية الامانى قلتم ان كان بعث بنبي سيغفر لنا حَتّٰى جَآءَ

اَمْرُ اللّٰهِ حكمه بالموت وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ كافرون من تتمة الامانى فيقصدون

الغدية ح فيجابون بقوله .

ترجمو :- اهي (دغابازن) انهن (ايمان وارن) کي سڏي چوندا تہ (دنيا ۾) اسين اوهان سان

گڏ نہ هئاسون ڇا؟ اُهي (ايمان وارا) چوندا تہ هائو برابر پر اوهان پاڻهين پاڻ کي

* تفسير ابن عباس ص ۳۴۲ اشاعت مصر ۾ عبارت واقع آهي.

مصيبت ۾ وڌو ۽ اوهين انتظار ڪري رهيا هئا ۽ شڪ ڪيو ۽ اوهان کي خواهش ڏاڪو ڏنو اوهين تائين جو الله جو حڪم اچي ويو ۽ اوهان کي ڏاڪي ڏيڻ واري (شيطان) الله جي حق ۾ ڏاڪو ڏنو"

يعني منافق هجڻ ۽ منافقاڻو رويو مومنن کي فرياد رسي نه ڏيڻ ۽ پاڻ رينديءَ چونڊ تي هٿ سان نڪي فرياد رسي ڪري ۽ سانئن کي هلاڪت واري ڪن مان ڪيو ۽ الم نڪن معڪم، منافق چونڊ تي سان اوهان سان ظاهري عمل (نماز وغيره) ۾ دنيوي زندگيءَ ۾ گڏ نه هئاسون.

صاحب تفسير فرمائي ٿو ته شايد باطن ۽ ظاهر ۾ ڪو مخفي نڪتو آهي جيڪو ظاهري ۽ باطني اعمال ڏاڍن اشارو ڪري رهيو آهي. قَالُوا بَلٰى:- ڏسن جواب ۾ چونڊ تي چونڊ ته اوهان سان سان (نماز وغيره ۾) گڏ هئا پر نفاق ۽ ظاهري عمل جي عزت جو باعث سمجهي اوهان پنهنجو پاڻ کي هلاڪت ۽ مصيبت ۾ وڌو وَتَرَبَّصْتُمْ:- ۽ اوهان انتظار ڪري رهيا هئا ته مومنن تي تباهي ۽ خراب ڇڪر اچي. ۽ تفسير ابن عباس ۾ ڪيل آهي ته اوهان حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي وفات جو انتظار ڪري رهيا هئا ۽ ڪافرن جي مدد ڪرڻ جا منتظر هئا. ۽ تفسير غاية الاماني ۾ مذڪور آهي ته اوهان نفي واروسلام ۾ ڇيو ڇيڪو ڪجهه وقت لاءِ عمل ڪري رهيو هو ۽ ان کان پوءِ وري مان ڪري ۾ ويو. وَارْتَبْتُمْ:- يعني اوهان دين ۾ يا قيامت جي حڪم ۾ شڪ ڪندا هئا ۽ چونڊ هئا ته "اها گهڙي ڇا آهي اسان کي رڳو توڙ وگمان ۾ اڇيتو".

وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ:- يعني عمر جي خواهشات - غفلت ۽ دنيا جي محبت اوهان کي ڏاڪو ڏنو ۽ شيطان اوهان تي مسلط ٿيو.

۽ تفسير غاية الاماني ۾ مذڪور آهي "اوهان چونڊ هئا ته جيڪڏهن نبيءَ کي رحمتي موڪليو ويو آهي ته پوءِ اسان کي معاف ڪيو ويندو.

حَتّٰى جَآءَ اَمْرُ اللّٰهِ :- يعني موت جو حكم اچي ويو. وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُوْرُ:-
يعني كافرن الهيءَ مقصص حاصل ڪرڻ ۾ اوهانکي دوکو ڏنو جو اوهان فڪر ڪيو ته جو
اسان کي دوکي رهيا هئا. ان وقت کين هنن لفظن سان جواب ڏنو ويو.
فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ ابن عامر با لتاء مِنْكُمْ ايها المعذورن انما خفف فِدْيَةٌ فدي
وان وجب ح وَلَا مِنَ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا اي الغرض ان الخفا ينظر الى
القلوب فاذا لم يكن في القلوب فلا ظاهر من منكر القلوب وعدم مساوٍ في العذاب
اِنَّ اللّٰهَ لا ينظر الى صُوَرِكُمْ وَلَا الى اموالكم ولكن ينظر الى قلوبكم ونياتكم
مَاْوٰىكُمُ مكانكم النَّارُ ومثواكم اي هِيَ مَوْلٰىكُمْ اولى بكم اوهاوكم
اي ايها تتولى امورکم كما تولیتم في الدنيا اعمالکم الموجبة لها من التعالي والتكاثر
والتفاخر والهو حسبه في اعينكم وَبِئْسَ الْمَصِيْرُ هي النار حيث صار الى النار
وقرينهم الشياطين وجيرانهم الكفار وطعامهم الزقوم وشرابهم الحميم
ولباسهم القطران وقرارهم الهاوية والعقارب ٢٠ع

ترجمو:- اڄ نه اوهان کان معاوضو ورتو ويندو ۽ نه ڪافرن کان، اوهان سڀني جو
ٺڪاڻ دوزخ آهي. اهوئي اوهان جو رفيق آهي ۽ اهو بدقسمتي، بيٺو ٺڪاڻ آهي".
لَا يُؤْخَذُ:- ابن عامر قاري ۽ "ت" سان يعني لَا تُؤْخَذُ پڙهيو آهي.
مِنْكُمْ فِدْيَةٌ:- يعني نه معاوضو ڏيڻ ۽ نه مناسب آهي اوهان کان معاوضو
ورتو ويندو ۽ اگرچه اوهان اڄ ميدان محشر يا جهنم ۾ حاصل ڪري
وٺو يعني اڄ نه دنيا جي هوس ۾ ڪجهه به هٿ حاصل نه هوندو ۽ نه ڪنهن اوهان
کي بالفرض ملي به وڃي تا هم به نه ورتو ويندو ۽

٢٠ع تعالى:- عذر ڪري وڃائي. تَحَاسُدُ:- هڪ ٻئي سان سازش. اَزْدِرَاءٌ:- عيب ڪڍڻ حقير سمجهڻ
القاموس الوحيد ص ٢٧٠
دَوَارٌ:- چڪر ڪاٽيندڙ- گشت ڪندڙ. قِرْنَاتٌ:- القاموس الوحيد ص ٢١٣، حياة:- بلا لڙڻ. عقارب:- وڇون،
قطران:- پگهريل تارون يا ڊامبر يا تارڪول القاموس الوحيد ص ٥٢١

ولا من الذين كفروا :- ۽ اهڙيءَ طرح ڪافرن کان به معاوضو نه ورتو ويندو. مطلب ته
الله تعالىٰ جو دين ڏاڍو نظر ڪندو آهي پوءِ جڏهن دين ۾ ڪجهه نه آهي ته پوءِ منڪر
۽ غير منڪر عذاب ۾ برابر نه ٿيندا جو ته "بيشڪ الله تعالىٰ اوهان جي صورتن
۽ اوهان جي مالن کي نه ڏسندو آهي پر اوهان جي دين ۽ اوهان جي نيتن کي ڏسندو آهي".
مَاوٰىكُمُ النَّارُ :- يعني اوهان جي رهڻ جي جاءِ دوزخ آهي جو ته اهو اوهان جي لاءِ مناسب
آهي يا هي مقام اوهان جي لاءِ مددگار آهي. يا هوبهو مان مراد آهي متوليءَ ڏسيدار
مرتڪب - موجب ٿيو هي مطلب ٿيندو. يعني جهڙي طرح اوهان دنيا ۾ موجبات
دوزخ جا مرتڪب ٿيا، اهڙيءَ طرح اڄ هي ۽ باهم اوهان جي زميدار ۽ رفيق آهي.
موجبات دوزخ مان مراد آهي هڪ ٻئي شاغرور ۽ تڪبر ڪرڻ - هڪ ٻئي سان سازش
۽ حسد ڪرڻ ۽ مومنن کي پنهنجي نظرن ۾ حقير سمجهڻ.
وَبِئْسَ الْمَصِيرُ :- اهو دوزخ - باهم خراب ٺڪاڻو آهي. جڏهن دوزخي باهم اڳيان
پيش ٿيندا ته سندن ساٿي شيطان هوندا ۽ سندن باپ ڏيسري ڪافر هوندا ۽
سندن ڪاڏو ڏوهر هوندو ۽ سندن لاءِ پيئڻ جو پاڻي سخت گرم هوندو ۽
سندن پوشاڪ پگهريل تامڻ يا ٻ اهير هوندو ۽ سندن چوتاري نانگ
بلائون ۽ وڇون پيا چڪر ڀگا ٿيندا ۽ ڦرندا.
اَلَمْ يَاْنِ مِنَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَلَا يَكُوْنُوْا كَالَّذِيْنَ اُوْتُوا الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوْبُهُمْ وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ
يا نه آيو مومنن لاءِ جو دليون سندن نرم ٿين الله جي ذڪر ڪرڻ ۽ ان حق جي جو
نازل ٿيو ۽ نه هجن جهڙا ڪتاب ڏنل هئا اڳ کان پوءِ ڊگهو ٿيو مٿن وقت پوءِ سخت
ٿيون دليون سندن ۽ گهڻا سندن نافرمان آهن.
اَلَمْ يَاْنِ مِنَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا اِذَا جَآءَهُمْ اَىْ وَقْتُهُ فَالْمَعْنٰى اَلَمْ يَجِئْ وَقْتُ بَيْنَ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا
بِاَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُهُمْ حَقٌّ وَالرَّسُوْلُ وَمَا نَزَلَ اللّٰهُ حَقٌّ اَنْ تَخْشَعَ قُلُوْبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ الَّذِىْ
اوصل اليهم الخشية والرحمة بعد ما كانوا فى اَذًى وَّضَرَّآءَ فى ضِرَارٍ روى مسلم عن ابن مسعود
قال ما كان بين اِسلامِنا وبين اَنْ عاتبنا الله بهذه الاٰية اَلَمْ يَاْنِ لِلَّذِيْنَ اٰمَنُوْٓا ان تخشع
قلوبهم الاٰية الا اربع سنين [۲۱] وروى ان هؤلاء الذين كانوا فى مكة بعسرٍ ومُقترٍ فلما هاجروا
اصابوا الرزق والنعمة تَفَتَّرُوْا فنزلت الاٰية.

---

[۲۱] هكذا فى تفسير ابن كثير ص ۳۱۰ ج ۴، اشاعت المجيد اكيڈمي لاهور

مسلم شريف ص ۵۲۲ ج ۲ كتاب التفسير
ناشر:- خالد احسان پبلشرز لاهور
مع مختصر شرح نووي مترجم

ترجمہ :- اجا ايمان وارن لاءِ اهو وقت نہ آيو آهي چا؟ جو سندن ديون الله ۽ جي ياد ڪرڻ
محل ۽ جو حق نازل ٿيو آهي تنهنجي ياد ڪرڻ وقت عاجزي ڪن."

آمدياڻي :- هي ماخوذ آهي ر ئي يا ئي ڪان جملو ٿيندو اِذَا جَاءَ اِنَاءُ اي وقتُ
پوءِ معنيٰ هيءَ ٿيندي. چا وقت نہ آيو آهي. ريءَ ڪهن ڪم جو وقت اينداسين آهي ته عرب
چوندا آهن اَنَا فِي الْاَمْرِ يعني هن ڪم جو وقت اچي ويو. يا ئي مضارع آهي.

شان نزول :- اهڙن ماڻهن لاءِ جن هن ڳالهه تي ايمان آندو آهي ته بيشڪ الله ۽ حق آهي
۽ رسول صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ۽ جيڪي الله ۽ نازل ڪيو آهي سي حق آهن.

ان تشريح ڪلهه لاءِ ڪيل :- يعني الله ۽ جي ياد گيريءَ محل سندن ديون نرم ٿين،
جُهڪي وڃن ۽ عاجزي ڪن. جنهن کين ذلت ۽ نقصان کان بچاءِ عزت ۽ رحمت پهچائي
آهي. مسلم شريف حضرت عبدالله بن مسعود رضه کان روايت نقل ڪئي آهي حضرت ابن
مسعود رضه فرمايو اسانجي مسلمانن ٽيهه ۽ هن آيت جي نازل ٿيڻ جي درميان صرف چئن
سالن جو عرصو گذريو هو ته الله تعالىٰ هن آيت ۾ اسانجي عتاب رد ڪندي فرمايو
روايت ڪئي ويئي آهي ته ر ابن مبارڪ، انهن ۾ بروايت سفيان جي بيان ڪيو ته
اعمش چيو[22] ته مڪي شريف ۾ هڪ ماڻهو (يعني) مڪي شريف ۾ هڪ ماڻهو پنهنجي جاءِ
تي سخت تنگ حالي ۽ تڪليف ۾ هڪ ٻو ۽ جن هن هجرت ڪري (مدينه ۾ آيا ته ٻو ۽
کين) رزق ۽ نعمت عطا ٿي (يعني کين سک مليو) ٻو ۽ انڪري بعض ڪن ۾
سُستي ڪرڻ لڳا ان تي هيءَ آيت نازل ٿي.

وفي المعيني عن ابن عباس رض ان الله تعالىٰ استبطأ قلوب المهاجرين فعاتبهم بهذه
الآية على راس ثلث عشرة من نزول القرآن[23] وعن بعض الصحابة مدة فقالوا صحتنا

---

[22] هڪڙن افي مظهري ص ۳۰۳ پاره ۲۷، [23] هي حديث تفسير ابن ڪثير ۾ به منجهس آهي ڪجهه لفظن
جو فرق آهي. ملاحظه فرمايو. عن ابن عباس رض انه قال ان الله تعالىٰ استبطأ قلوب المؤمنين فعاتبهم
على رأس ثلث عشرة من نزول القرآن، ابن ڪثير عربي ص ۳۱۵ امجد اڪيڈمي لاهور، پاڪستان،
نوٽ. تفسير معيني اعني جامع البيان في تفسير القرآن ص ۴۶۲ عربي ۾ هي حديث موجود آهي مطبع فاروقي دهلي ڪال ميرٹھ
سنڌ يونيورسٹي

يا رسول الله فانزل الله تع نحن نقص عليك احسن القصص ثم تلوا وقالوا حدثنا فنزل الله تنزل احسن الحديث ثم تلوا فقالوا حدثنا فانزل الله تع الاية وقد قيل ان رواية ان رواية المسلم.

۽ تفسير معيني ۾ مذڪور آهي حضرت ابن عباس رض فرمايو ته قرآن نازل ٿيڻ ۾ ڏهن سالن جو عرصو ٿيو ته ڪن ريو هو جو مسلمانن جي دلين کي اُن طرف ته جهڪڻ جي دير جي شڪايت ڪئي ويئي جو الله کي هن آيت رالم يأن لڳ سال عتاب ميو.

۽ ڪن صحابه رض کان روايت آهي ته اصحاب رض رسول الله ﷺ پر ملال ٿي حضور صلي الله عليه وسلم جن کي عرض ڪرڻ لڳا يا رسول الله ﷺ اڪا حديث بيان فرمايو ته الله ڌ هي ۽ آيت مبارڪ نازل فرمائي نحن نقص عليك احسن القصص. ڪجهه عرصي کانپوءِ وري ملال ٿيا ويا وري بارگاهِ رسالت ﷺ ۾ عرض ڪيائون ته حديث بيان فرمايو، پوءِ الله تعالى ڌ هي ۽ آيت مبارڪ نازل فرمائي الله نزل احسن الحديث. ڪجهه عرصي کانپوءِ وري ٻرملال ٿيا وري درخواست ڪيائون ته يا رسول الله صلى الله عليه وسلم ڪا حديث بيان فرمايو ته جيئن اسانجي دلين جي هي ۽ ملولتا واري ڪيفيت ختم ٿي وڃي ته ان وقت الله تعالى ڌ هي ۽ آيت مبارڪ نازل فرمائي. الم يأن للذين آمنوا الخ ۽ جيڪو ڏاڍي ته هي ۽ روايت مسلم شريف جي آهي. ٢٣

وما روى عن ابن عباس تدل على ان السورة مكية كما عند الجمهور فما وجه قصة المنافقين و النفاق انما نجم بالمدينة ويمكن ان يجاب بأنه اخبار بما يقع كسائر المغيبات او كصدقة الا ضحى كما ستري في السورة الاعلى وما احسن ما انشد شعرا - نعم وسقى على رأسي اليكم - لاعلى قسمي واتى ابابك - معترفا بظلمي في الدجى قلبي وابسط لي عنكم بأكف الذل والقدم. لعل لله ين عفوكم، ينادي في الهوى الم، وحقكم حقكم وهن اعظم القسم، يعادكم ضنى جسدي، وقربكم شفا سقمي. تري يا ليلة سلفت لنا مع جيرة العلم.

---

١٣ ٢٣ لكن في مظهري ص ٣٠٣ ان ميرابن ابي حاتم بجوالة سيدي قاسم جو بيان نقل كيو ويو آهي ۽ ابن ڪثير ۾ به هي ۽ حديث مذڪور آهي ص ٣٣ عيني ص ٩٨ ابن ڪثير ج ٢

۽ جيڪا روايت حضرت ابن عباس رضہ کان ڪئي ويئي آهي سا هن ڳالهہ تي دلالت ڪريٿي تہ هيءَ سورت مڪي آهي ۽ جمهور مفسرين جو ان تي اتفاق آهي. پوءِ منافقن جي قصي جو جواب آهي حالانڪہ نفاق مدينہ ۾ ظاهر ٿيو. انجي لاءِ ممڪن هو تہ طرح سان جواب اچي ويندو تہ اهي خبر ڏني آهن، الهن واقعات ۽ ڳالهہ جيڪي پريٿ بيان ڪيا ويندا آهن يا وري انجو مثال قربانيءَ جي صداقي ۽ ڳالهہ آهي جنهنجو تفصيلي الله زعنقريب اوهان سورت اعلى ۾ ڏسندؤ. جيئن ڪهن شاعر ڪهڙو نہ سهڻو چيو آهي.

شعر ترجمہ:- هاڻي آءٌ پنهنجي مٿي اوهان لاءِ پوري ڪوشش ڪريان ٿو. پنهنجي مٿاهين قدم سان ۽ آءٌ درد واري تي به ويندس. پنهنجي ڏمنجو تاريڪيءَ ۾ اڌ رڪندي آءٌ اوهان جي لاءِ ذلت (عاجزي) واري هٿ ۽ قدم ڇانيندس. شايد اوهان جي معافي ۽ عفو درگذر لاءِ آهي جو، سڏن ۽ ڏکيائين ۾ رواجوهم سر انجام ڏني ٿو. ۽ اوهانجو حق اوهانجو حق آهي ۽ هي وڏو قسم آهي. اوهانجي سهنجي ڪمزور جسم جي اوهان ڏاڍن سوتا يو ويو آهي. ۽ اوهانجو قرب سهنجي بيماريءَ جي شفا آهي. اوهان ڏسين ٿو ڀرات اسانجي لاءِ گوشت اڀاريو آهي. گرم چوني سان ڪن.

وَمَا نَزَلَ من المجرد نافع وعاصم مِنَ الْحَقِّ من القرآن عطف على الذكر عطف الخاص الوصفين على الأخير والخاص على العام او على العكس او المراد من الذكر ذكر الله في الاحوال كلها فيكون الواعظ في قلب كل مؤمن وَلَا يَكُونُوا يا بيا ۽ رڳو سڀاڻ كَالَّذِينَ اُوتُوا الْكِتٰبَ مِنْ قَبْلُ من اليهود والنصارى فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ الزمان بينه اَوْ مَدَّ اَعْمَارُهُمْ باماتهم او ماهم او ما بينهم وبين انبياءهم فَقَسَتْ قُلُوْبُهُمْ باتباع الشهوات. عن ابن مسعود رضہ ما كان بين اسلامنا وبين عوتبنا بهذا الا الآية الا اربع كما سمع ثعلبا وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ ۝ خارجون عن دينهم رافضون ما في كتبهم. في جمعة الجوامع لا تزال امتي بخير ما لم يظهر حب الدنيا وعلماء فساق وقراء جهال.

---

[۲۴] هيءَ حديث مٿان صفحي نمبر ۴۵ ۾ تفصيل سان ڏني آئي آهي ملاحظہ فرمايو.

ترجمہ:"۽ اهڙن جهڙا نہ ٿيو جن کي اڳي ڪتاب ڏنو ويو هو، پوءِ ڪتاب ملڻي، مٿن ڊگهو وقت گذري ويو جنهن ڪري سندن دلين سخت ٿي ويون ۽ (اڄ) گهڻا اهڙن مان بيفرمان آهن."

وما نزل من الحق:- قاري نافع ۽ عاصم هن کي جزمات جي باب ۾ پڙهيو آهي نہ من يا ۾ هن مان مراد قرآن مجيد آهي. هن جو عطف ذڪر الله ٿي ٿي آهي. يعني ذڪر الله ۽ قرآن ٻئي وصفون آهن الهڙن مان هڪ وصف کي ٻي وصف تي عطف ڪيو ويو آهي ۽ خاص کي عام تي يا انجي برعڪس يعني عام کي خاص تي عطف ڪيو ويو آهي. ياوري ذڪر مان مراد قرآن کان علاوه خدا جو ذڪر آهي پوءِ اهو هجي. مؤمن جي دل ۾ نصيحت ڪرڻ آهي. [25]

ولا يكونوا كالذين اوتوا الكتب من قبل:- هن کي "ي" سان پڙهيو ويو آهي جنهن مان ياروسار مراد آهن يا اُمت. ۽ حڪم آهي ته الهڙن يهودين ۽ نصارن جهڙا نہ ٿيو جن کي اڳي ڪتاب ڏنو ويو هو. مت اهل ڪتاب جي مماثلت کان منع ڪئي ويئي آهي جيئن سندن متعلق بيان ڪيو ويو آهي.

فطال عليهم الامد:- پوءِ ڪتاب ملڻي، مٿن ڊگهو وقت گذري ويو. ياوري طول امد مان مراد اهو ڊگهو عرصو آهي جيڪو ڪفر ۽ بيفرمانيءَ ۾ سندن ڊگهيون عمريون گذري ويون. ياوري امد مان مراد اهو ڊگهو عرصو آهي جيڪو انبياءِ ڪرام ۽ الهڙن امتن جي درميان گذري ويو. فقست قلوبهم:- جنهن ڪري روشن جي تاجداري سبب، سندن دلين سخت ٿي ويون.

وكثير منهم فسقون:- ۽ گهڻا الهڙن مان بيفرمان آهن. يعني پنهنجي دين کان خارج آهن پنهنجي ڪتاب جي احڪامات جا تارڪ آهن. [26] جمع الجوامع ۾ مذڪور آهي حضور انور صلي الله عليه وسلم جن فرمائيو آهي تہ منهنجي امت هميشه خير ۽ سلامتيءَ ۾ رهندي، جيستائين منجهن دنيا جي محبت ظاهر نہ ٿيندي ۽ عالم فاسق نہ ٿيندا ۽ قاري شرعي احڪامات کان جاهل نہ ٿيندا. (سبحان الله وبحمده)

---

[25] هڪڙا ايضاً في تفسير مظهري ص ۳۰۴ ج ۱۱ [26] هڪڙا في مظهري ص ۳۰۴

اِعْلَمُوْٓا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَفِيْهِ اِشَارَةٌ اِلٰى اَنَّ نِظَامَ النَّظْمِ مَا سَبَقَ بِالْحَقِّ اَنَّ التَّوْبَةَ عَنِ الْغَفْلَةِ تَحْصُلُ بِالسُّرْعَةِ وَيَقْبَلُهَا اللّٰهُ تَعَالٰى بِفَضْلِهٖ اَلتَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهٗ وَفِيْ جَامِعِ الْاُصُوْلِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَالَ يُلَيِّنُ الْقُلُوْبَ بَعْدَ قَسْوَتِهَا فَيَجْعَلُهَا حَيَّةً يَحْيَى الْقُلُوْبُ الْمَيِّتَةُ بِالْعِلْمِ وَالْحِكْمَةِ وَالْاَفْقَدُ عِلْمَ اَحْيَا الْاَرْضَ بِالْمَطَرِ مُشَاهَدَةً قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيٰتِ الْاَبِيَّةِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُوْنَ ۝ اَنَ الْحَقَّ يُبَيِّنُ لَكُمْ لِيَهْدِيَكُمْ اِلٰى ذَاتِهٖ۔

ترجمہ:- "رائي ايمان وارو! اوهين جاڻو تہ اللہ ڌرتي کي سندس مرڻ کانپوءِ جيئرو ڪريٿو. بيشڪ اسان اوهان لاءِ نشانيون بيان ڪري چڏيون آهن تہ جو اوهين عقل کان ڪم وٺو."

تشريح:- يہ شايد انتظام النظم جو، هن شين سان گڏ ريو آهي جيڪي سائٽ الحق ٿين ٿيون اهو هي تہ توبہ کان غافل نہ ٿجي يہ جلد ي حاصل ڪري ونجي ڇاڪاڻ جو اهڙي نہ ڪري تہ اللہ پهنجي فضل سان توبہ جي قبول ڪرڻ فرمايو آهي يہ ڪيئن گناهن کان ڌوئين پاڪ ڪريٿو جو گويا ڪڏهن گناهه ئي سرزد نہ ٿيو هو يہ ڪتاب جامع الاصول ۾ حضرت ابن عباس رض کان روايت مذڪور آهي تہ اللہ تعالیٰ دلين کي سخت ٿيڻ کانپوءِ نرم ڪريٿو پوءِ هنکي زنده بنائيٿو يعني مئل دلين کي علم يہ حڪمت سان زنده ڪريٿو يہ اگر نہ تہ پوءِ مشاهدي طور ڏسجي ٿو تہ اللہ ڌرتي کي مينهن يہ بارش سان زنده ڪريٿو پاڪيو آهي.

قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيٰتِ:- يعني بيشڪ اللہ تعالیٰ اوهان لاءِ نشانيون بيان ڪريٿو تہ جيئن اوهان کي پهنجي ذات ڏانهن هدايت يہ رهنمائي فرمائي.

اِنَّ الْمُصَّدِّقِيْنَ وَالْمُصَّدِّقٰتِ صفة الصادقين ابو بكر وابن كثير بيانٌ بالوصف بعد الامر والتحريض والتفريح والتجبير وَاَقْرَضُوا عطف على معنى الفعل المحلى باللام ومعناه ان الذين صدقوا واقرضوا اللہ تعالیٰ منزها عن الاحتياج قَرْضًا حَسَنًا

بطیب النفس و انشراح الاعذار یُضٰعِفُ لَهُمْ فی ذالك القرض بشرط ان لم یکن فیه مکروها کالربا وَلَهُمْ اَجْرٌ کَرِیْمٌ ۝ تنبیه باللہ الکریم للاجر الکریم وعن الشیخین عن ابی هریرة قال قال رسول اللہ صلعم ما من یوم یصبح العباد فیه الا ملکان ینزلان فیقول احدهما اَللّٰهُمَّ اَعْطِ مُنْفِقًا خَلَفًا ویقول الاٰخر اَللّٰهُمَّ اَعْطِ مُمْسِكًا تَلَفًا* وفی روایة عنده قال قال رسول اللہ صلعم قال اللہ تعالٰی اَنْفِقْ یا ابن اٰدم اُنْفِقْ عَلَیْكَ

ترجمہ:- "بیشک خیرات ڈینڑ مرد ۽ خیرات ڈینڑ زالون ۽ رحمٰن اللہ ۾ کي چگو قرض ڏنو آهي، تنکي رحيمي ذات ٻيڪري ڏنو ويندو ۽ اهڙن لاءِ چگو اجر آهي۔"

تشريح:- هت ساڌڻين جي صفت بيان ڪئي ويئي آهي. ابوبکر ۽ ابن ڪثير قاري چون ٿا ته امر کان پوءِ هي بيان وضاحت آهي ۽ تعريف ۽ تفريح ۽ تعبير آهي.

وَاَقْرَضُوا اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا:- هي جملو عطف آهي لام شامل محلي ۽ جي معنيٰ تي ۽ سندس معنيٰ آهي بيشڪ جن ماڻهن صدقو ڪيو ۽ اللہ جيڪو هر شيءَ کان پاڪ آهي کي سٺو قرض ڏين ٿا يعني خلوص قلب ۽ پاڪ دل سان اللہ ۽ کي قرض ڏيائين ته اهڙن لاءِ اهو صدقو ڏائي ٻيڪري ڏنو ويندو ۽ پر شرط اهو آهي ته ان قرض ۾ مڪروهه شيءِ نه ڏني هجيس مثلاً ربا ۽ جو پئسو وغيره ڏجي ته معتبر صدقو نه آهي آهي جيڪو پاڪ ۽ حلال ڪمائي مان هجي ۽ خلوص قلب سان ڏنو وڃي)

وَلَهُمْ اَجْرٌ كَرِيْمٌ ۝:- ۽ اهڙن لاءِ چگو اجر آهي. هن آيت ۾ اللہ ڪريم ۽ جي طرفان اجر ڪريم جي بشارت ميل آهي. ۽ شيخين ربيني بخاري ۽ مسلم شريفين عليهما الرحمة حضرت ابوهريره رضي اللہ تعالٰي عنه کان روايت آڻي آهي ته حضور انور صلي اللہ عليه وسلم جن فرمايو ته روزانو صبح جو به فرشتا آسمان کان هيٺ لهن ٿا هڪ چوندو آهي ته "اي اللہ ۽! جيڪو تنهنجي راه ۾ خرچ ڪري تنکي اڃا ڏي ۽ ڏيئي ويو چوندو آهي ته اي اللہ ۽! جيڪو تنهنجي ڏنل مال ۾ بخيلي ڪري تنکي تباهه ڪر.

---

*. مسلم شريف ص ۳۲۳ ڪتاب الزڪوٰة اشاعت خاڪسار احمد ۽ پبليشرز لاهور

ہے جیسا کہ ابی روایت میں آیا ہے جیسا کہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا بیان مروی آیا ہے کہ سرکار صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم جن فرمایا کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے کہ اے آدم علیہ السلام جا فرزند تو ں رمنھنجی راہ میں خرچ کرتا آئے تو بھی خرچ کیا جائے گا۔ یعنی تو کی دیا جائے گا۔

وَالَّذِيْنَ آمَنُوْا بِاللّٰهِ بان ما عندکم ینفد وما عند اللہ باقٍ* ونصاً عن فی العرض لا یخلفه وَرُسُلِهٖ یا نھم کلاماً اخبروہ عن اللہ تع فھو حق صدق لا کذب فیہ ولا اختلاف بہ اُولٰٓئِكَ هُمُ الصِّدِّيْقُوْنَ قَ الشُّهَدَآءُ عِنْدَ رَبِّهِمْ ط عند اللہ او انما یکونون فی الصدق لانھم لا یتطرق الکذب الیھم وصدقوا جمع اخبار اللہ ورسلہ حیث سمعوا ۲۷ بالانفس والاعمال من غیر استغراق فی ما خلاق

وَالشُّهَدَآءُ اما متصل او منفصل عما قبلہ والجزاء لھم اجرھم ای القائمون بالشھادۃ کقولہم شَهِدَ اللّٰهُ انہ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ ۲۸ او القائمون بالشھادۃ ۲۹ علی الامم یوم القیامۃ یتکولون شُهَدَآءَ عَلَى النَّاسِ ویکون الرَّسُوْلُ عَلَيْكُمْ شَهِيْدًا ۳۰ والانبیاء ۳۱ فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهِيْدٍ وَّجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَآءِ شَهِيْدًا ۳۲ عِنْدَ رَبِّهِمْ فیکون مبتدأ وخبر او ان من استشھدوا فی سبیل اللہ وقال مجاھد کل مؤمن ھو صدیق وشھید وتلا ھٰذِهِ الآیۃ بعلی رضہ صفاعامۃ فیکل ومن آمن باللہ ورسولہ. وقیل* الآیۃ خاصۃ فی ثمانیۃ نفر سبقوا الایمان ابوبکر وعلی رضی اللہ عنھما وزید وعثمان وطلحۃ والزبیر وسعد وحمزۃ رضہ وقیل فی تسعۃ نفر تاسعھم عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنھم لَهُمْ اَجْرُهُمْ فیکون المراد ان اللہ یصلی المؤمنین اجرھم ویضاعف لھم لقابلھم بفضلہ علی اجرھم مع اضعافہ اجرا وذلک وعن الاصم ان المومن قوم یثبت بالشھادۃ فیما یعبدہ من الایمان والطاعۃ وَنُوْرُهُمْ ۳۳ نیلا ۳۴ فی قلوبھم فیظھر الشعاع من القلوب الی الوجہ فصار وبحیث اذا راوا ذکر اللہ

---

۲۷ سمع۔ سماعۃ ا۔ سماعت فرض لی۔ فیاضی۔ القاموس الوحید ص ۳۱۳ ۲۸ سورۃ ۵۲ عمران ۱۸ آیت ۲۸ پارہ ۳

۲۹ سورۃ النحل آیت ۸۹ پارہ ۱۴ ۳۰ سورۃ نساء آیت ۴۱ پارہ ۵ ۳۱ نیلا ۔ نزل ۔ طیبہ تربیتی القاموس الوحید ص ۱۶۵۳ جامع البیان مطبع فاروقی دہلی

* سورۃ بقرہ رکوع ۳۷ آیت ۲۵۹ پارہ ۳ * ھی قول ضعاک وھو آخر من الضعاک ۔ سبقوا الی الاسلام آخر

× سیماهم فی وجوههم من اثر السجود او نورهم مختص فی کل مکان فی الدنیا والاخرة
وَالَّذِیْنَ کَفَرُوْا بالانکار عن القرض والشهادة والاجر وَکَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا بالخاصیت بحق اولئک
اصحاب الجحیم ۔ قیل فیه دلیل علی ان الخلود فی النار مخصوص بالکفار لانه من
حیث یشعر بالاختصاص والصحیح یدل علی الملازمة عرفا انتهی وانت خبیر بان الملازمة
لاتدل علی الخلود وان طال المدة یستعمل فی الملک الطویل تامل ۔ ×

ترجمہ:۔ ۽ جيڪي ماڻهو الله ۽ تي ۽ انجي رسولن ۽ تي ايمان رکن تا اهڙا ماڻهو پنهنجي رب جي
نزديڪ صديق ۽ شهيد آهن ۔ انهنجي لاءِ (خاص) اجر آهي ۽ ريءَ صراط تي) انجو (خاص)
نور هوندو ۔ ۽ جنڪ ڪفر ڪيو ۽ اسانجي آيتن کي ڪوڙو ڪيائين اهي ماڻهو دوزخي آهن ۔

تشريح:۔ والذين آمنوا بالله ورسله ۔ يعني الله ۽ تي هن حيثيت سان ايمان رکڻ تا جو هم
اوهان وٽ آهي سو فنا ٿيندو ۽ جو ڪجهه الله ۽ وٽ آهي سو باقي آهي ۽ بيشڪ الله ۽ جيڪو وعدو
متعلق وعدو ڪيو آهي انجو پابند آهي انڪان قدري نالو ۽ رسولن تي هن حيثيت سان
ايمان رکڻ تا بيشڪ اهن پنهنجي ڪلام ڏيڻ ڪين الله تعالیٰ ۽ جي باري ۾ خبر ڏني اٿن
تہ اهو (الله ۽) برحق آهي ۽ وحدہ لاشريڪ لہ آهي سچ آهي انهيءَ ڪوڙ نہ آهي ۽ نہ ئي ان
سان اختلاف آهي (بلڪ) اهن ان متعلق تصديق ڪئي ۽ ان ۾ ڪوڙ جو شبهو نہ رکيائون ۽
نہ ئي ان ۾ اختلاف جي گنجائش رکيائون ۔

اُولٰٓئِکَ هُمُ الصِّدِّیْقُوْنَ:۔ يعني هو الله ۽ جي نزديڪ صديق آهن يا صديق جي درجي
پهچندڙ آهن ۔ جو نہ هو اهن متعلق ڪوڙ جو رستو اختيار نہ ڪن ۽ الله ۽ جي رسولن
جي سڀني ڏنل خبرن کي سچو ڄاڻڻ وارا ۽ تصديق ڪرڻ وارا آهن انهيءَ حيثيت سان
جو اهن پنهنجي جانين ۽ مالن کي بغير ڪنهن چون وچرا جي قربان ڪرڻ کان دريغ نہ ڪيو ۔
والشهدآء:۔ يا متصل آهي يا اهن شين کان الڳ آهي جيڪي الڳ ڪري چڪيون آهن
لهم اجرهم:۔ ۽ جنڪ طور (انهنجي لاءِ (خاص) اجر آهي يعني شهادت شاهد آهن
جيئن الله تعالیٰ ۽ فرمايو آهي شَهِدَ اللّٰهُ الخ ترجمہ:۔ الله تعالیٰ ۽ شاهدي ڏني تہ ان کانسوا ۽ ڪوئي معبود

تفسير مظهري صفحہ ۱۱۹، ۳۰

ڏاکھي ۽ فرشتن ۽ عالمن". يا قيامت جي ڏينھن سڀني امتن تي شاھدي ڏيڻ لاءِ آھن جيئن
الله تعالىٰ ۽ قرآن ڪريم ۾ ارشاد فرمايو آھي لتكونوا شهداء على الناس الخ ترجمو:" تہ جو
ماڻھن تي شاھد ٿيو ۽ ھي رسول ۽ تہ جو اوھان نگھبان ۽ شاھد ٿي. ھوندو". يا شھداء ۽ ان مراد
انبياءُ ڪرام عليھم السلام آھن جيئن الله تعالىٰ ۽ انبياءَ ڪرام ۽ کي شھيد قرار ڏنو
آھي ۽ فرمايو آھي. فكيف اذا جئنا من كل امة الخ ترجمو:" پوءِ ڪيئن ھوندو جڏھن اسان ھر
امت مان ھڪ شاھد آڻينداسين ۽ اي محبوب ۽ تہ ھاڻي اھڙي سڀني تي شاھد ۽ نگھبان بنائي
آڻيندسون". يا شھداء ۽ ان مراد اھي ماڻھو آھن جيڪي الله ۽ جي راھ ۾ شھيد ٿيا. ۳۲
۽ مجاھد چيو آھي تہ جنھن به الله ۽ جي سنس رسول مقبول صلى الله عليه وآله وصحبه وسلم
تي ايمان آندو ۽ اھو صديق ۽ شھيد آھي ۽ ھن آيت کي تلاوت ڪيائين. لفظ صديق جو اطلاق
ھڪ بي معنيٰ تي به ٿيندو آھي جيڪو ڪنھن خاص آھي ۽ الهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان حضرت علي رضي الله تعالىٰ عنه
فرمايو ھو" مان ئي سڀني کان وڏو صديق آھيان، تہ ڪنھن ۽ ھر ڪوڙي ۽ اھڙي ٻڪ
ريني صديق اڪبر ٿيڻ جي دعويٰ ڪري سگھي ٿو. مطلب تہ حضرت علي رضه ھڪ
ماڻھو جي لاءِ ۽ الهن ماڻھن جي لاءِ جن الله سبحانه ۽ سنس رسول صلى الله عليه وسلم
تي ايمان آندو آھي لاءِ عام طور بيان ڪيو آھي.
الهيءَ معنيٰ جي پيش نظر آيت جو مفھوم خاص طور تي چيو ويو آھي. يعني منھنجي چيو آھي تہ
ھن امت ۾ اھڙا رصديق، آڏا ھٿ جن پنھنجي زماني ۾ سڄي روئ زمين جي باشندن کان
اڳ ايمان آندو ھو. اھي ابوبڪر ۽ علي رضي الله تعالىٰ عنھما ۽ زبير ۽ عثمان ۽ طلحه ۽ زبير
۽ سعد ۽ حمزه رضوان الله تعالىٰ عليھم اجمعين آھن. ۽ ڪن چيو آھي تہ نڪ ڇاڪاڻ ۽ ناڪون
حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعالىٰ عنھم ھئا. ۳۳

پوءِ مراد ھي ٿيندي تہ بيشڪ الله تعالىٰ ۽ مؤمن کي سندن اجر عنايت فرمائيندو ۽
۽ الهنجي لاءِ سندن ثواب کي پنھنجي فضل شان اجر شان اجر بيان عنايت فرمائيندو ۽ ير

---

۳۲ هي قول مقاتل بن سليمان جو آھي مظهري ج ۳ ص ۱۱۶. ۳۳ هكذا في تفسير مظهري ايضا ص ۳۰۶
اشاعت سعيد ايچ ايم ڪمپني اوب منزل پاڪستان چوڪ ڪراچي.

ايجابي ڪين وڌيڪ اجر مرحمت فرمائيندو. ۽ حضرت اصمعيءَ کان روايت آهي ته بيشڪ مؤمن الله تعالىٰ جي قرب آهي الهنڪري مون شاهديءَ ڏني شاڇيڪي ايمان ۽ فرمانبرداريءَ جي لحاظ سان سڀني کان سڀاڻي ٿيندو.

وَنُوْرُهُمْ :- سندن دين ۾ روشني آهي عطر آهي پر ۽ دين کان مُنهن تائين شعاع ظاهر ٿيندو پر ۽ قبر ۾ اڌري حال ۾ ٿيندا جو الله جي ذڪر کي ترسندا. جيئن هن آيت مبارڪ ۾ مذڪور آهي. سيماهم في وجوههم من اثر السجود. ترجمو:- الهنجي نشاني الهن جي چهرن ۾ آهي سجدن جي نشان کان.[1]

يا نور مان مراد آهي ته سندن نور ڏيڻ ۽ آخرت جي هرجا ۽ تي ساڻ گڏ هوندو.

وَالَّذِيْنَ كَفَرُوْا الخ:- ۽ جن ڪفر ڪيو يعني قرض ۽ شهادت ۽ اجر جو انڪار ڪيو ۽ اسانجي آيتن کي ڪوڙ ڪيائين يعني چيائين ته اهي حق نه آهن ته اهي ماڻهو دوزخي آهن. جيوڏيو آهي ته هن ۾ هڪ دليل آهي هن ڳالهه تي ته باهه ۾ داخل ٿيڻ ڪرڻ ڪفار لاءِ مخصوص آهي پر ته اهو بحيثيت اختصاص جي معلوم ڪيو ويو آهي. ۽ صحبت هن ڳالهه تي دلالت ٿي ڪري ته هو دوزخ ۾ هميشه رهندا ۽ ان کان جدا نه ٿيندا ۽ قرن خبر آهي ته هميشگي خلود تي دلالت نه ٿي ڪري. اگرچه ڪڏهن ڪڏهن عرب ان کي استعمال ڪيو ويندو آهي تأمل (ڪري) سوچ ڪر.

نوٽ:-

(رڪوع اول پورو ٿيو. آگتي "اعلموا" کان رڪوع شروع آهي)

---

[1] سورة فتح آيت ۲۹ پارو ۲۶.

اِعْلَمُوْٓا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا الْقَرِيْبُ وَحُسْنُ الْحِيْلَةِ بِالرِّفْقِ وَالْمِزَاجِ الْمُعْتَدِلِ لَا بِالْحَقِّ لَعِبٌ

يَلْعَبُ بِهِ الصِّبْيَانُ لَا الرِّجَالُ الَّذِيْنَ لَا يُلْهِيْهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَّلَهْوٌ يَلْهُو

بِهِ اَهْلُ الْعِبَادِ وَالْبَلَادَةِ وَّزِيْنَةٌ لِاَهْلِ التَّصَنُّعِ وَالتَّزَيُّنِ بِالْعُلُوْمِ الرَّسْمِيَّةِ وَالْعِبَادَةِ

الْعَادِيَّةِ كَالنِّسْوَانِ تَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ بِالتَّطَاوُلِ فِى الْبُنْيَانِ وَالظِّلْمَانِ وَالْاَنْسَابِ بِمِثْلِ اَنَا

ابْنُ فُلَانٍ وَاَنْتَ ابْنُ فُلَانٍ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ كَمَثَلِ غَيْثٍ مُعْجِبٍ لِاَهْلِ

الْحَرْثِ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهٗ مِنْ اَهْلِ الزِّرَاعَةِ اَوِ الْمُنْكِرَ الْحَقِّ مَا اَنْبَتَهُ مِنَ الْاَرْضِ

ثُمَّ يَهِيْجُ مَارَ يَابِسًا بِعَاهَةٍ فَتَرٰىهُ مُصْفَرًّا بِصُدْمَةِ الْاٰفَةِ ثُمَّ يَكُوْنُ حُطَامًا مَكْسُوْرًا

مُمَزَّقًا مِنَ الْخَلْقِ وَاِيْئَاسِ تَمْثِيْلِ مَذَمَّةِ الدُّنْيَا فِىْ سُرْعَةِ تَقَضِّيْهَا وَقِلَّةِ النَّفْعِ بِهَا بِحَالِ نَبَاتٍ اَنْبَتَ

الْغَيْثُ وَاسْتَوٰى فَاَعْجَبَ بِهَا الْحُرَّاثَ اَوِ الْكُفَّارَ وَنَّا بِاللّٰهِ لَا فَهُمْ اَشَدُّ اِعْجَابًا بِزِيْنَةِ

الدُّنْيَا لَا الْمُؤْمِنُ اِذَا رَاٰى لِنَفْسِهٖ مُعْجَبًا بِزِيْنَةِ الدُّنْيَا اِنْتَقَلَ فِكْرُهٗ اِلٰى قَدَرِ وَالصَّانِعِ

فَاَعْجَبَ بِهَا وَجَمَعَ فِكْرَهٗ فِيْكُمْ يَا سَيِّدِىْ عَلٰى تَحْيَتِكُمْ اَمُوْتُ وَاُحْشَرُ وَالْكَافِرُ لَا يَتَخَطّٰى

فِكْرُهٗ فَيَسْتَغْرِقُ فِيْهِ اِعْجَابًا وَلَهٗ فِى الْاٰخِرَةِ عَنْ اَبٍ شَدِيْدٍ بِالنِّسْبَةِ اِلٰى سَائِرِ الْعَذَابِ

وَهُمُوْمِهِ وَالْحُزْنُ فِى الدُّنْيَا عُوْقِبَ بِهَا وَاسْتَدْرَجَتْ عَنْ مَرْتَبَتِهَا وَالتَّضْيِيْقُ وَالنَّهْشُ مِنَ

التِّنِّيْنِ الْحَيَّاتِ بَعْدَهَا[35] اَوْ لِمَنْ تَرَكَ الطَّاعَةَ لِلّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَلَهُمْ مِّنَ مَّغْفِرَةٌ

مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌ ط عَنْهُ تح اَوْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا عَنْ

مَنْ عَرَفَهَا اَوْ عَنْ مَنْ اَحَبَّهَا وَتَرَكَهَا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُوْرِ يُعْرِضُ لَهٗ بِالنَّقْصِ وَالنِّيَّةِ لِلْاٰخِرَةِ

فِىْ عَمَلِ الدُّنْيَا لِاَنَّ الْمَطَالِبَ لَا يُبْقِىْ مُرَادَهٗ مِنْهَا كُلَّ الْمُرَادِ اِلَّا بِوُثُوْقِهٖ بِهَا بِوُفُوْرِهَا وَالزَّاهِدُ

فِيْهَا لَا يُبَالِىْ بِوُجُوْدِهَا وَلَا يَحْزَنُ بِفَوْتِهَا وَاِنْ كَانَتْ مَزْرَعَةَ الْاٰخِرَةِ قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَنْ كَانَ هَمُّهٗ

الدُّنْيَا شَتَّتَ اللّٰهُ اَمْرَهٗ وَجَعَلَ فَقْرَهٗ بَيْنَ عَيْنَيْهِ فَمَا يَاْتِهٖ مِنَ الدُّنْيَا اِلَّا مَا كُتِبَ لَهٗ

وَمَنْ كَانَتْ نِيَّتُهُ الْاٰخِرَةَ جَمَعَ اللّٰهُ شَمْلَهٗ وَجَعَلَ غِنَاهُ فِىْ قَلْبِهٖ وَاَتَتْهُ الدُّنْيَا وَهِىَ رَاغِمَةٌ

وَرُوِىَ الدُّنْيَا دَائِرٌ مَنْ لَا دَائِرَ لَهٗ وَمَالٌ مَنْ لَا مَالَ لَهٗ وَلَهَا يَجْمَعُ مَنْ لَا عَقْلَ لَهٗ وَشَهْوَاتُهَا

يَطْلُبُ مَنْ لَا فَهْمَ لَهٗ وَعَلَيْهَا يُعَادِىْ مَنْ لَا عِلْمَ لَهٗ وَعَلَيْهَا يَحْسُدُ مَنْ لَا فِقْهَ لَهٗ وَلَهَا يَسْعٰى

---

[35] والنهش من التنين الحيات اى وتزين الزمان بلا تاج يتوج ۔ القاموس المزيد ص ٤٢

مَنْ لَا يَقِينَ لَهُ.

ترجمو:- "اوهين جا ڏٺو ته دنيا جي حياتي رڳو راند ۽ تماشو ۽ سينگار ۽ پاڻ ۾ هڪ ٻئي تي فخر ڪرڻ ۽ مال ۽ اولاد ۾ هڪ ٻئي کان وڌڻ آهي، جيئن واڌو، نگر جنهن جي ساوڪ ختم ٿي وڃي ٿي، ۽ ري سُڪ ٻڪ ٿي پوي، پوءِ توکي انکي زرد ٿيل ڏسندين، ۽ ري (ها) پيرنڌڙ ٿي پوندي ۽ آخرت ۾ سخت عذاب آهي ۽ الله؟ جي طرفان معافي ۽ رضامندي (به) آهي ۽ دنيا جي حياتي رڳو ڌوڪي جو سامان آهي."

تشريح:- الحَيٰوةُ الدُّنيا:- يعني دنيا جي حياتي ڪُرب واري آهي ۽ سهڻي حياتي روح سان ۽ معتدل مزاج سڌا وابسته آهي نه حق سان. لَعِبٌ:- بي فائدو آهي الهڻ، سان بارڪيت نه آهن نه مرد يعني اهي مَرد جنکي واپار ۽ خريد ۽ فروخت الله؟ جي ذڪر کان غافل نه ٿيڪن. وَلَهْوٌ:- دل بهلائيندڙ آهي جو الهڻ، سان اهل عبادت ۽ صاحب حضرت دل بهلائيندا آهن، رڳو اخروي امور روڪيندڙ ۽ غافل ڪندڙ آهي. وَزِينَةٌ:- ۽ ظاهري سجاوٽ آهي. يعني ظاهري طرح فن وارن لاءِ سينگاريل آهي ۽ رسمي علم ۽ عادي عبادت سان زندن وانگر سينگاريل آهي. وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ:- ۽ هڪ ٻئي تي فخر ڪرڻ آهي مثلاً:- وڏين عمارتن فضائن ۽ لنگر چلکر رکڻ ۽ نسب رطافت مال وغيرہ تي بيجا فخر ڪرڻ مثلاً:- آءُ فلاڻي جو پٽ آهيان ۽ تون فلاڻي جو پٽ آهين راڳ سب ۾ لڪان وڌيڪ آهيان. وَتَكَاثُرٌ فِي الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ:- ۽ مال ۽ اولاد جي ڪثرت تي باهمي مقابلو ڪرڻ آهي ربس الهڻ، جو ناهي دنيا جي زندگي آهي، الهڻ، کي ڇڪي طرح جاڻي وٺ.

كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهٗ:- يعني بارش وانگر آهي جيڪا ڪُپڙن ۽ جهڪيل ڇڻي، وارن لاءِ وسائيندڙ آهي. انجي پيدا وارهاڙن (يعني ماڻهن ۽ پوکيندڙن) کي ساڻ جي منڪرين کي عجب ۾ وجهي ٿي. يعني اهي سلا جيڪي (الله؟) زمين مان جمايا آهن، ثُمَّ يَهِيْجُ:- پوءِ هوءَ سُڪي ويندي آهي يعني هوءَ ڪنهن آفت يا حادثي جي ڪري سڪي ويندي آهي. ثُمَّ تَرٰىهُ مُصْفَرًّا:- يعني هوءَ آفت جي ڪري ڪڻڪ جي ڦڪي رنگ

ڏسڻ ۾ اينديءَ آهي. ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا ۽ - پوءِ هوءَ چورا چورا ٿي وينديءَ آهي. يعني
ٽيڙ ڏيڻ جي لاءِ هڪ مثال آهي جيڪي ڪنهن ڪي ٻڌائي وڃيءَ ته ڪن انجي خواهش ڪرين ٿا
يا انهيءَ (دنيا) ۾ فائدو به تمام گهٽ آهي يا سڀيءَ حال آهي سڪن جو، جو انهن کي برسات
جمائي ٿي يا (پوءِ) هوسيءَ انجي ٻيهن تازه هاري انجي ظاهري بناوت جي ڪري خوش
ٿيندا آهن يا عجب ۾ پوندا آهن. يا وري انڊ ڪافر ڪاڪاريڙ وارا رڪاوٽ دنيا جي
ظاهري سجاوت يا سڪن جي ظاهري خوبصورتيءَ کي ڏسي عجب ۾ پوندا آهن
جو نه آهي دنيا جي خوبصورتيءَ تي وڏيڪ عجب ڪندڙ هوندا آهن (پر) مؤمن نه
جو نه مؤمن جن هن دنيا جي سينگار سڻي پنهنجي نفس کي عجب ڪندي ڏسندو آهي
نه هو منتقل ٿي ويندو آهي پوءِ هُو تن رجي لحاظ کان انکي ناپسند ڪندو آهي. يا ڪافر کي
يا فن جو ماهر پڻ انهيءَ ڳالهه تي عجب ڪندو آهي يا پنهنجي فڪر کي ڪمان ۾ جمع ڪندو
آهي يا ڏاڙهون ڏيندو آهي نه ڏاڙي منهنجا ساٿي رهن، اهڙا نجي ڏنل حياتيءَ ۾ مرن
ٿا يا درين ۾ ڀيڙ ٿا ريو ويندس يا ڪافر اهڙي وڪ نه ٿو ڏئي پوءِ هو ناپسند
ڪندو آهي يا انجي زيب و زينت ۾ عجب ڪندي غرق ٿي ويندو آهي.
وَفِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌ ۽ - يعني ٻين عذابن جي نسبت سڀ آخرت جو عذاب
سخت آهي. يعني دنيا جي زندگيءَ ۾ هَمُّ يا حزن هڪ عذاب آهي جنهن سان
ڪيئن عذاب ڪيو ويندو آهي يا ان کان پوءِ يعني آخرت جي عذاب ۾ موت جي
وقت سڪرات آهي يا ساهه جي تنگي يا وڏين اڙهائن بلائن جو پٽيو آهي.
يا هو عذاب ان ماڻهوءَ جي لاءِ آهي جنهن انڊ يا سندس رسول مقبول
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جي اطاعت يا فرمانبرداريءَ کي ترڪ ڪيو آهي.
وَمَغْفِرَةٌ مِّنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌ ۽ - يا مؤمن جي لاءِ انڊ تعالىٰ جي طرف کان
مغفرت يا رضامندي (به) آهي. يا انڊ انهن کان راضي آهي يا هُو انڊ کان
راضي آهن.

وما الحیوٰۃ الدنیا الخ:- یعنی دنیا جي زندگي الهي ۽ ماڻهوءَ جي نزديڪ محض فريب جو سامان آهي جيڪو ڪنهن سچائي تي نه يا ان ماڻهوءَ جي نزديڪ جيڪو ڪنهن ٻئي طريقي يا ساڻس مٿ ڪريڻ آلامتاع الغرور:- يعني دنيا جي زندگي الهي ۽ ماڻهوءَ جي لاءِ فريب جو سامان آهي جنهنجي لاءِ قصد، ارادو برانگيخته ٿئي ٿو ۽ آخرت جو دارومدار دنيوي عمل تي آهي چونڊ سيني مطلب جو مقصد سوءِ اڻجي موت يا اڻجي فوت ٿيڻ جي باقي نه رهي، ۽ زاهد جو وجود ان دنيا جي لاءِ مجروح نه ٿئي ۽ نه اڻجي فوت ٿيڻ سان هو محزون ئي ٿئي ٿو. اگرچه دنيا آخرت جي پوک آهي. پاڻ ڪريم عليه الصلوات والتسليمات جن فرمايو آهي ته جنهن ماڻهوءَ کي دنيا جوڙ ڪ آهي نه الله تعالىٰ ڪ اڻجي امر کي منتشر ڪري ۽ ڪيس اڻجو محتاج بنائي ٿو يعني جيڪو اڻجي فقر ۾ مبتلا ٿئي ٿو ۽ ڪيس دنيا مان اهو ڪجهه حاصل ٿئي ٿو جيڪو سندس لاءِ تقدير ۾ لکيو ويو آهي ۽ جنهن ماڻهوءَ کي آخرت جي نيت آهي نه الله تعالىٰ ڪ اڻجي متفرق شين کي جمع ڪريڻ ۽ ان کان بيپرواهي سندس دل ۾ پيدا ڪريڻ ۽ دنيا وٽس ذليل ۽ مجبوريءَ جي حاضر ٿئي ٿي.

۽ هڪ بي روايت آهي ته دنيا ان ماڻهوءَ جو گهر آهي جنهن لاءِ ڪو بيو گهر نه آهي ۽ مال الهي ماڻهوءَ جي لاءِ آهي جنهن لاءِ ڪو بيو مال نه آهي. ۽ الهي دنيا کي اهو ماڻهو ئي ڳڻڪندو آهي جنهنکي عقل نه آهي ۽ ان دنيا جي شهوت کي اهو ماڻهو طلبندو آهي جنهنکي فهم نه آهي ۽ الهي ڪوعادي اهو ماڻهو هوندو آهي جنهنکي علم نه آهي ۽ الهي ڪي اهو ماڻهو حسد ڪندو آهي جنهنکي سمجهه رياشرعي احڪام جو حڪم نه آهي. ۽ الهي جي لاءِ اهو ماڻهو ڪوشش ڪندو آهي جنهنکي يقين نه آهي.

سَابِقُوْا سارعوا مسارعة السابقين في المضمار[36] اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِّنْ رَّبِّكُمْ روجاتها

---

[36] المضمار:- بدڙ جو ميدان القاموس الجديد ص ٣٨٦

والمسابقة بالذكر الخفي والجلي لما صح عن رسول الله صلعم قال سبقوا المفردون قيل وما المفردون قال هم المستهترون بذكر الله ومايوصلكم وجنة عرضها كعرض ما بين السماء والارض فاذا كان عرضها ذا مدى فما ظنكم بالطول روى ان الارض والسماء كل طبقة منهما يفتح ويكشف طبق فيصل بعضها الى بعض فيوسع الاطباق فيما بينهما كالفرطاس المبسوطة كان عرضا فكيف طولا والله اعلم بمراده والظاهر ان يكون هذا هو الحق قال لحس رسول الله صلعم اللهم اغفر لي ذنبي ووسع لي في داري وبارك لي في رزقي وفي منهج العمال للمؤمن اربعة اعداء مؤمن يحسد ومنافق يبغضه وشيطان يضله وكافر يقاتله وفي رواية ما كان ولا يكون الى يوم القيمة مؤمن الا وله جاران يؤذيه وفي رواية لو كان المؤمن في حجر ضب لقبض الله فيه من يؤذيه اعدت للذين آمنوا بالله الذي خلق السموات والارض والجنة ورسله اي الذين اخبروا بان الجنة موجودة وقيل فيه دليل على ان الجنة مخلوقة وان الايمان وحده كان في الاستحقاق للدخول انتهى وانت خبير بانه انما من لم يجعل الاعمال جزء من الايمان اللهم الا ان يقال ان الايمان بالله ورسله هو ايضا من الاعمال لان فيه جزء الاقرار وهو العمل والتصديق هو الايمان فليتامل وقيل هذا اعم مما في ال عمران عرضها السموات والارض اعدت للمتقين اي الذين ينفقون في السراء الاية ذلك اشارة الى توفيق المسابقة الى المغفرة بالعقائد والاعمال والعدة من الله سبحانه لاهل الايمان فضل الله الذي لا عناء عنده بكسب العباد يؤتيه من يشاء من عباده والله ذو الفضل العظيم تنبيه بالله العظيم للفضل العظيم

ترجمہ:- اور میں پہنچی پالینے تجھی معافی بہشت کی طرف جنکی چوڑائی مانند چوڑائی آسمان و زمین کے تیار کی گئی واسطے جو یقین لائے ساتھ اللہ کے اور رسولوں کے یہ ایمان آنا ان لوگوں

اها تيا رکئي ويئي آهي ۽ اهائتڏو ۽ جي مهرباني آهي جنهنکي ويٽس تنهنکي ڏيڻ
۽ آئتڏو ۽ ڏي مهرباني ۽ وارو آهي ".

تشريح :- سابقوا الي مغفرة من ربکم - يعني ٻڌو ۽ ڏوڙجي ميدان ۾ سبقت ڪندڙن
وانگر جلدي ڪريو ۽ تيزي ۽ سان وڌو ۽ ۽ پنهنجي رب جي مغفرت ۽ موجبات
۽ ذڪر خفي ۽ جلي ۽ ڏانهن اڳرائي ڪرڻ طرف تيزي ۽ سان وڌو جيئن رسول الله صلي الله
عليه وسلم جن کان صحيح روايت آهي پاڻ فرمايا ڪن ته ڏڪو - هلو بيشڪ مفردون
اڳرائي ڪئي آهي . ڪائن سوال ڪيو ويو ته مفردون چا آهن فرمايا ڪن ته آهي الله ؟
جي ذڪر ۽ الهي ۽ شيءِ جي مذاق اڙائين تاجيڪا شيءِ اوڏا سان وسل ڪريئي .
وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ ۽ - يعني جنت جي طرف به تيزي ۽ سان وڌو ۽
جڏهن انجي ويڪر آسمان ۽ زمين جي ٻنهي طرفن جي برابر آهي . پوءِ جڏهن انجي
ايتري ويڪر آهي ته پوءِ انجي ڊيگهه لاءِ ڪهڙو گمان ڪري سگهجي ٿو رحالانڪ
طول ته عرض کان وڌ وهنوار آهي .

هڪ ٻي روايت آهي ته آسمان ۽ زمين جي هر هڪ طبقي کي لبوڊ جي ۽ ڏي
هر هڪ طبقي جي انڪشاف کان پوءِ بعض کي بعض سان ملايو وڃي پوءِ طبقن
کي الڳ ٻڌي جي ۽ رحيان جيڪي شيون آهن تن ۾ وسيع ڪيو وڃي جيڪي
ڪليل ڪاغذ هوندا آهي ته جنت جو عرض به ايترو وسيع آهي ته پوءِ سندس
طول جو حال چا هوندو ۽ واللہ اعلم بمراده . ظاهر هي آهي ته اهو برحق آهي .
۽ پاڪ ڪريم صلي الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ترجمه :- اي الله ! منهنجا
گناهه معاف ڪري ۽ منهنجي لاءِ منهنجي گهر ۾ وسعت عطا ڪري ۽ منهنجي لاءِ
منهنجي رزق ۾ برڪت ڏي ".

۽ منهج الحال ۾ منڪور آهي ته مؤمن جا چار دشمن آهن ! هڪ من جيڪي حسد
ڪري ٿو ۽ منافق انسان بغض رکيندو ۽ شيطان ڪيس گمراهه ڪرڻ لاءِ ۽ ڪافر

سائنس تڑائي ڪريئن ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي تہ ماضي ۽ مستقبل ۾ يعني قيامت تائين جيڪو ب مؤمن هوندو تہ نڪبي جابر (ظالم) ماڻهو ان ٻڌندو ئي رهندو. ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي تہ جيڪڏهن مؤمن هڪڙي ۾ هوندو تہ (ڪيئن) سانجهي ۾ وڏو دين و تاجو الله تعالىٰ ڏانهن ان ماڻهوءَ کي قابض ڪندو جيڪو ڪيس پيو ان ٻڌندو. ۽ شايد مؤمن جي درجات کي بلند ڪرڻ لاءِ اهي الفاظ مرقوم ٿيا آهن تہ جيئن مؤمن کي تڪليفن سان آزمايو ويو آگر هو صابر آهي تہ سندس سڪون جنت ۾ اعلىٰ مقامات ۾ هوندي و الله ورسوله اعلم.

اُعِدَّتْ للذين آمنوا بالله:- يعني اهو الهن ماڻهن لاءِ تيار ڪيو ويو آهي جيڪي الله معبود برحق الله ۽ تي ايمان رکن تا جنهن آسمان ۽ زمين ۽ جنت کي خلقيو آهي.

وَرُسُلِهٖ:- ۽ الهن رسولن تي به ايمان رکن تا جن خبرون تنبوت آهن تہ بيشڪ جنت موجود آهي. ۽ چيو ويو آهي تہ هي جملو دلالت ڪري رهيو آهي تہ جنت پيدا ڪيل ويئي آهي. ۽ هن جملي مان هي ڳالهہ به معلوم ٿيئي ٿي تہ صرف ايمان استحقاق جنت جي لاءِ ڪافي ڪونهي. ۽ تي جي خبر آهي تہ الله تہ ۽ تي ايمان آڻڻ نيتائين قابل اعتبار نہ آهي جيستائين سندس رسولن عليهم السلام تي به ايمان نہ آڻي ۽ اقرار جو جزء آهي ۽ اهو عمل ۽ تصديق آهي جنهنجو نالو ايمان آهي.

فيتامل پوءِ پڻ تہ رمز کي سوچي.

۽ چيو ويو آهي تہ هي آيت عام آهي. الهيءَ آيت کان جيڪا آل عمران سورة ۾ مذڪور آهي. اها هيءَ آهي. عَرْضُهَا السَّمٰوٰتُ وَالْاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِيْنَ ۝ الَّذِيْنَ يُنْفِقُوْنَ فِي السَّرَّآءِ الآية[۳۷]

ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ الخ:- ذلك ۾ اشارو آهي الله ۽ جي مغفرت تہ الهن آڻڻ کي ڪرڻ ۽ توفيق طرف يعني عطا ڪئي ۽ اعمال سان مغفرت الهي ڏانهن سبب ڪرڻ ۽ الله سبحانہ

---

[۳۷] آيت نمبر ۱۳۳-۱۳۴ سورة آل عمران پارو ۴ رکوع ۱۲.

وتعالیٰ ۽ جي طرف کان ايمان وارن لاءِ هڪ تيار ڪيل سامان آهي.

فضل الله :- الله ۽ جو فضل آهي جو باهن جي ڪسب ڪري الله ۽ جو پاڻ وٽان خصوصي اهتمام آهي. يؤتيه من يشآء :- يعني پنهنجي باهن مان جنکي چاهي تنکي عنايت ڪريٿو. والله ذو الفضل العظيم :- هن لفظن ۾ الله عظيم جبشانهٗ جي طرفان فضل عظيم جي خوشخبري آهي،

مَآ اَصَابَ مِنْ مُّصِيْبَةٍ تو جد فِى الْاَرْضِ من جنڌ ۽ من نشر او متفعة الخير شرا او علی العکس والمصيبة کالفتنة والبلآء فی الخير والشر ونبلوکم بالشر والخير فتنة وکن اسڪ الاستدلال الآتی فی هٰذِهِ الآية الآية وَلَا فِىْٓ اَنْفُسِكُمْ من الوهن والالم والفقر والغنی والعلم والجهل اِلَّا فِىْ كِتٰبٍ ڪتبه الله عنه بمقادير الخلائق فيه کما فی الصحاح عن الترمذی عن عبادة بن الصامت قال قال رسول الله صلعم ان اول ما خلق الله القلم فقال له اُكْتُبْ قال ما اکتب القلم فکتبت ما کان کائن الی الابد وروی مسلم ان الله کتب مقادير الخلائق قبل خلق السمٰوٰت والارض بخمسين الف عام وکان عرشه علی الماء والدوح المحفوظ وقيل انها قبل المصائب بکونها فی الارض او الانفس لان الحوادث المطلقة ليست کلها مکتوبة فی اللوح لان حرکات اهل الجنة والنار غير متناهية فاثباتها فی الکتاب محال انتهٰی وانت خبير بان الحصر لايجوز فی کلام الله والمراد الاولهان الحوادث کلها غير مکتوبة فی اللوح والکتاب انما کان عن مکر القدر ان قوله ثم وکل شيء خلقه فی الزبر دعه عن الاقبال بهن الی القتل وما قولها ان حرکات اهل الجنة والنار غير متناهية فاثباتها فی الکتاب محال فاعل هٰذا لقائل بقول الله ثم ليس بقادر ان يثبت بالغير المتناهية فی علمه القديم وکتابه الکريم وان الله تعالیٰ قادر لان تتعلق علمه ثم بعدم التناهی مثله فی عدم التناهی الهم الا ان يقال ان مراده غير ما يفهمه اهل العلم والعقول والله تم اعلم بمراده وعنده مفاتح الغيب لايعلمها الا هو.

مِنْ قَبْلِ اَنْ نَّبْرَاَهَا نخلقها والضمير للانفس. اِنَّ ذٰلِكَ اشارة الى ما سبق

وما ثبت في العلم الالهي عَلَى اللّٰهِ اى له الازل والابد وما فيهما يَسِيْرٌ لاستغنائه عن العدة والمدة ولان الكل عنده حاضر لا دخل للماضي والمستقبل دونه وَهٰذَا دليل ان لم يكتب ولكنه كتب.

ترجمہ:- "کا مصیبت بہ زمین ۾ ۽ اوھا نجي جندن ۾ نہ ئي پھچي پر انجي پيدا کرڻ کان اڳي ڪتاب ۾ ريکيل آھي. بيشڪ اھا گالھ الله جو ڏات آسان آھي"

مَآ اصاب من مصيبة:- کا به مصيبت يعني جڏا خير ۽ شر يا پيئي ڳڻ خير ۽ شر يا برعڪس جيڪي زمين ۾ لڳن يون وجن ٿيون ۽ مصيبت، خير ۽ شر ۾ فتني ۽ آزمائش واسطي آھي ۽ اشارو ماڻهن جي شر ۽ خير سان آزمائش طور آزمائيندا آھيون. الشريطي هن ايندڙ آيت ۾ دليل اڇي رهيو آھي.

وَلَا فِيْٓ اَنْفُسِكُمْ:- جيئن راحت - ڏک - مسڪيني ۽ شاهوڪاري ۽ علم ۽ جهل

اِلَّا فِيْ كِتٰبٍ:- الله تعالى ۽ پاڻ وٽ ماڻهن جي لڳ ڀڳ هر شيءِ جو ڪتاب آھي جيئن صحيح حديث ۾ ترمذي ۾ حضرت عباده بن صامت رضي الله عنه کان روايت آڻي آھي جيڪا ٻڌن ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن فرمايو ته الله تعالى سڀ کان پهريائين جيڪا شيءِ پيدا ڪئي سو قلم هو ۽ الله تعالى ۽ ان کي چيو ته لک، قلم چيو ته مون لکڻ جي طاقت نه آھي، پوءِ الله تعالى ۽ ڪيس چيو ته جو ڪجهه ٿيڻو آھي ۽ هميشه ائين هوندو. ۽ مسلم شريف جي روايت ۾ آھي ته "بيشڪ الله تعالى ۽ ماڻهن جون لڳ ڀڳ آسمانن ۽ زمين جي پيدا ڪرڻ کان پنجاھ هزار سال اڳ ڪي چئي ويون آھن. ۽ سندس عرش پاڻيءَ تي هو يا لوح محفوظ تي هو" ۽ چيو ويو آھي ته مصيبتون به دنيا ۾ يا جانين ۾ اچڻ کان اڳ ۾ ڪيون وڃن ٿيون ڇو ته مطلق ڄاڻ ذات سڀ لوح محفوظ ۾ ڪيل نه آھن هن لاءِ ته جنت ۽ دوزخ وارن جون حرڪتون غير متناهي آھن ريعني بيشمار آھن پوءِ انهن ثبات ڪتاب ۾ محال آھي فقط.

۽ لڳي خبر آهي نہ الله تعالیٰ جي ڪلام ۾ احاطو ڪري جائز نہ آهي. يا نہ ڦيرڦار
مقصد مراد آهي اهوهي نہ سڀ حوادث لوح محفوظ ۾ لکيا نہ ويا آهن. ۽ ڪتاب
يعني مڪتب حيثيت جي تحرار وقت هوندو آهي. الله تعالیٰ جو فرمان آهي وَكُلُّ شَيْءٍ
فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ[1] يعني ۽ جوکجهه هي ماڻهوڪن ڪيو اعمالنامن ۾ درج آهي ع ۳۸
هن قول شا حجت وٺڻ جي ترڪ ڪر. ۽ قوله "انما حكايات اهل الجنة والنار غير متناهية
فاثباتها في الكتاب محال" پوء شايد اهڙي قول جو قائل چوي ٿو الله تعالیٰ قادر نہ آهي
جو علم قديم ۽ ڪتاب ڪريم ۾ غير متناهي شين جي ثابت ڪري، سڀ نہ علم قديم
۽ ڪتاب ڪريم ۾ غير متناهي شين جي ثابت ڪرڻ جي طاقت الله تعالیٰ جي آهي ڪيئن نہ.
(معاذ الله) حالانڪ الله تعالیٰ قادر مطلق آهي. وڌيڪ لاءِ سندس حقيقت ڪي الله تعالیٰ
بهتر ڄاڻي ٿو ۽ غيب جون ڄاڻيون به وٽس ئي آهن ۽ ان کان سواءِ ڪير به نہ ڄاڻي.
مِنْ قَبْلِ اَنْ نَّبْرَاَهَا:- نَبْرَأ جي معنيٰ آهي خلقها يعني پيدا ڪرڻ ڪان ۽ ضمير الارض
لاءِ آهي.
اِنَّ ذٰلِكَ:- هي الف شين ذ الف، شار ڪجي جيڪي گڏ ڪري آيون آهن ۽ الف شين ذ الف
پڻ جيڪي الهي علم ۾ ثابت ٿيل آهن. عَلَى اللّٰهِ:- يعني اها ذات جيڪا هميشه لاءِ
قائم آهي جنهنجي لاءِ اَزَل ۽ اَبَد آهي ۽ جيڪي الف ۾ شيون آهن سڀ به سڀ
الهي لاءِ آهن. يَسِيْرٌ:- آسان آهي عادت ۽ ڪلات کان سندس ٻيهر واهي جيڪي،
۽ هن ڪري به نہ هرشيءِ سندس حضور ۾ حاضر آهي ماضي ۽ مستقبل جي ڪا ڳڻتي سواءِ
کوء به دخل نہ آهي. اَوْهَيْنٌ:- يا آسان آهي جيتوڻيڪ نہ ڪيو ٿئي پر ڪوياڪ ان ڪي چڱيءَ
آهي.
الغرض نہ مصائب جي ڪثرت جي باوجود الف کي رتفصيل سان لوح محفوظ ۾ لکي ڇڏڻ
الله تعالیٰ جي لاءِ آسان آهي. ع ۳۹

ع ۳۸ سورة قمر آيت نمبر ۵۲ پارو ۲۷. ع ۳۹ تفسير مظهري ص ۳۱۱ ج ۱۱.

يكيلا تأسوا تحزنوا على ما فاتكم فيه مشتهيات الطبع وحبوباته فيورثكم عدم الصبر
ولا تفرحوا بما اتاكم من المحبوبات والمشتهيات فيورثكم البطر والاختيال والبغي و
من الاتيان لبعادل ما فاتكم فعلى الاول فيه اشعار بان فواتها يلحقها اذا خليت وطباعها
واما حصولها وبقاءها فلا بد لهما من سبب يوجبها ويبقيها قال الامام جعفر بن محمد الصادق رضي*
يا ابن آدم وجد يتركه في يديك الموت والله لا يحب كل مختال فخور
فوجه على وجهين لان المختال لا يرضى بان يكون له غيرها اشتهت نفسه بل يحب
نفسه بما فيه وعليه واعجاب المرء بنفسه مهلك كما صح في الصحيح والفخور
المتكبر على الناس بكثرة المال والاولاد بطر بما وصل من محبوبه وقلما يوجد الصابر
الشاكر في احواله الا ان يتذكر الله وتحريفه القدر لان من عرف القدر وسره هانت
عليه المصائب وان كان البشر يعتريه الفرح والحزن، عن ابن عباس رضي الله عنهما
ليس احد الا وهو يفرح ويحزن ولكن اجعلوا المصيبة صبرا والخير شكرا لما قال
رسول الله صلعم حقيقة الايمان ان تعلم ان ما اصابك لم يكن ليخطئك وما اخطأك
لم يكن ليصيبك وذلك لانه يعلم ان لم يقدر الله لم يحصل بسعي الا بسعي
احسانا في العالم وكل ما قسم له يصل اليه وان منع مانع كائنا من كان فاسترح و
اجمل في الطلب لما ورد ان روح القدس نفث في روعي ان نفسا لن يموت حتى تستكمل
رزقه الا فاتقوا الله واجملوا في الطلب وقيمة الرجال تقصر في هذه التغيرات والاحوال
اذ قيمة المرء همته وان الله يحب معالي الهمم ويبغض بسفسافها فانه تغير عن
حدوث التغير من الخير والشر فهو من عيبين دقته ومن يتغير بما يرد عليه مما يريد
ومما لا يريد من مكروه ومحبوب فهو كامل في وقته فاذا اراد المرء ان يعرف الرجل
فاطلبه عند الموارد وغيره اذا تغير من علامة بقاء النفس من اي وجه كان و
مما يروى عن عمر رضي الله عنه اذا اصابتك مصيبة الامرات ان الله
فيها على ثلث نعم الاولى حيث لم تكن في ديني والثانية حيث لم تكن ما هو اكبر

* تغير جامع البيان بتخريج اسيد مصين ان يكون هذا لفظ الكشف عن جعفر الصادق رضي الله عنه يا ابن آدم ما يدك تتاسف
على مفقود لا يرد اليك الفوت وما يدك تفرح بموجود لا يتركه في يديك الموت مجمع فاروقي دهلي، ص ٤٦٣

منها فی فتح اللہ بها ما هو اعظم منها واثابك ما جعل اللہ فیها من العسر بالکفارة
اشارة الی ذلك الامر وذلك لان المؤمن فی الدنیا کثیر الابتلاء وان اللہ تعالیٰ
یحب ان یظهره حتی ینقلب الیه طاهرا مطهرا من دنس المعاصی کتب اللہ
علیه فی الدنیا فالمؤمن یری ببصیرة ما روی من اسق علی دنیا فانه اقترب
من النار الف سنة ومن اسق علی آخرة فانه اقترب من الجنة الف سنة
ومن لم یکن بالصبر والشکر علی ما یوجب الحزن والفرح بل یختال ویفتخر فهم

ترجمہ:۔ (ها صبر اها ٹکي هنکري ڏيئي الله) تہ جيڪي اهائي کان وڃائجي ويو تنهن
تي افسوس نه ڪريو جيڪي اها ٽکي ڏاڪاش تنهن تي خوش نه ٿيو. الله ۾ ڪي سيڪو
هٿيلو پائي پڻ اٽيندڙ نه ٿو ڏيئي.

تشريح:۔ هن آيت ۾ ما فاتكم مان مراد طبيعت جون خواهشون يا محبوب شيون
آهن. جو صبر جي نه هٽڻ ڪري اها ٽکي ورتي ۾ آڻجن ٿيون.

ولا تفرحوا بما اتاكم:۔ يا هن لفظن ۾ محبوب شيون يا رڳبي خواهشات ملهڻ آهن
جيڪي اها ٽکي ٻيهائي يا اختيار جو مالڪ بڻائين ٿيون. ابوعمرو فرمائي ٿو
ايتيان مان، ما فاتكم جي برابري ڪرڻ مطلب آهي. هن آيت جي پهرئين حصي
۾ ڪجهه علامات آهن يعني نه نعمت جو فوت ٿيڻ کان علت يا سبب تي مبني
نه آهي رڳو نعمت جو فوت ٿيڻ جي معنيٰ آهي عدم نعمت يا عدم اصل، پر
نعمت جو حصول يا انجي بقا بغير علت يا سبب جي نٿي سگهي. جيڪا انجي
وجود کي باقي رکيندو.

حضرت امام جعفر بن محمد صادق رضي الله تعالیٰ عنهما فرمايو "اي ابن آدم تون
چو هٿري شيءِ جي مفقود (گم) ٿيڻ تي افسوس ڪرين تہ جو فوت ٿيل هٿ
تي کي واپس نه ڪريندو يا چو هٿري شيءِ تي فخر ڪرين تہ جيڪا توڏانهن
موجود آهي چو تہ موت انکي توڏانهن رهڻ نه ڏيندو. [1]

---

[1] هڪڙا في تفسير مظهري ص ٣١١، ج ١١، (ملخصاً)

فائدہ:- غم نہ ٹیڻ ما ان مراد آهي، هتي غم نہ ٹیڻ جو الله ڏانهن جي حڪم تي راضي
هجڻ ۽ صبر ڪرڻ کان مانع هجي فطري غم مراد نہ آهي نعمت جي فوت ٹیڻ
تي فطري تاثر ٹیندو آهي. اهڙيءَ طرح خوش نہ ٹیڻ ما ان مراد آهي، اها مسرت
جيڪا غرور ۽ تڪبر پيدا ڪري جنهن سبب ماڻهو مغرور تي وڃي فطري خوشي نہ
ٹیڻ مراد نہ آهي، اهڙي ڪري الله تعالىٰ ڏانهن آڻيندي فرمايو. علم

والله لا يحب كل مختال فخور:- وصيت ٻڌ وجهن تي آهي چو ته فخر هڪڙي ڏاڍي
ڏوهي ڪيو وڃي ٿو ڪري جو سڀني سالاءِ اهي شيون نہ آهن جنهن سڀني
نفس خواهش ڪري ٿو. پر سڀني نفس مال سبب ڪبر، غرور ۽ تڪبر
۾ وڃي ڏوهي ٿو جنهنجو وبال مٿس آهي. ۽ انسان کي بنفسه وڏائي ڪرڻ هلاڪ
ڪندڙ آهي جيئن صحيح حديث ۾ آهي. "مائٽن تي ڪثرت مال ۽ اولاد سبب
فخر ۽ تڪبر ڪرڻ وارو بي شعور آهي پنهنجي ريسنڊ شين جو ۽ ڏڪڙ ماڻهو
آهن جيڪي پنهنجن احوالن تي صابر ۽ شاڪر ٿا رهن تا مگر الله ڏانهن ٿا
جهڪي ڏڪڙ ۽ سڀني تعريف ۽ راز مقرر آهي ۽ جنهن الله ڏانهن جي راز کي سمجهي ڏڪڙ
ان تي سڀ مصيبتون آسان تي وڃن ٿيون جيڪو ٽڪ بشري فطري طور
خوشي ۽ غم لاحق ٿيڻي ڏڪڙ.

حضرت ابن عباس رضي الله تعالىٰ عنهما کان روايت آهي ته رنج ۽ راحت- خوشي
۽ غم ته هر ماڻهوءَ تي ايندو آهي پر غم کي صبر ۽ خوشيءَ کي شڪر سان
گڏ ڪريو. علم جيئن ته رسول الله صلى الله عليه وسلم جن فرمايو آهي ته ايمان جي
حقيقت هيءَ آهي ته ڏڪڙ هن ڳالهه کي ڄاڻي ته جيڪا شيءِ ڏڪڙ کي ملي نٿي اها ڏڪڙ
خطا ۾ نہ ٿي وڃي ۽ جيڪا شيءِ ڏڪڙ کي خطا ۾ وڃي ٿي اها ڏڪڙ کي ملڻ جي لائق
نہ آهي. ۽ اهو هڪڙي ڪري ته هو ڄاڻي ڏڪڙ ته جيڪا شيءِ الله جل شانه ڏانهن تقدير

علم مستفاد منتخب ماخوذ از تفسير مظهري ص ۳۱۱ ج ۱۰ علم هڪڙو از ابن ڪثير ص ۱۰۴ اردو پارو ۲۷
۽ تفسير مظهري ص ۳۱۱ ج ۱۰

ٻه نه ڪي آهي ۽ سندس علم ۾ آهي ساڪ ڏڻ نيڪوڪاري ۽ ڪڏهن ڪي ڪوشش
شاحاصل نه ٿي آهي ۽ نه ٿيڻي ٿي، ۽ هر هاشي جيڪا سندس لاءِ تقسيم ڪئي
ويئي آهي سا ان ڪي رضروں پهچندي آهي چاهي ڪوبه مانڊ رڪيندڙ
منع چونڪري. ۱۰ هوماڻهو جيڪي آهي تيڪ هوندو. ڏڻ اخوش ٿي ۽ طلب
۾ سهڻي شيءِ جي طلب ڪرڻ جيڪي وارد ٿيو آهي. پاڻ سڳورا صلي الله عليه وسلم
جن فرمائين ٿا ته بيشڪ روح القدس يعني حضرت جبرئيل عليه السلام منهنجي
روح ۾ هي ڏاڍ ڦوڪي آهي ته بيشڪ ڪوبه نفس تيستائين هرگز نه ٿو مري جيستائين
انجو رزق پورو نه ٿو ٿئي. پر پوءِ الله تعالى ڏانءِ ڪانڊجو ۽ ڪانوس سهڻي شيءِ
طلب ڪريو ۽ ماڻهڻ جي قيمت، شاڏڻ تغيرات ۽ احوال ۾ ظاهر ڪندڙ سون
چوته مڙس جي قيمت سندس همت آهي ۽ بيشڪ الله تعالى ڏانءِ بلند حوصلن
۽ عزمن کي محبوب رکي ٿو ۽ گهٽ همت وارن کي پسند نه ٿو ڪري پوءِ جيڪو
ماڻهو خير ۽ شر سبب زماني جي ردوبدل سان پاڻ ۾ تبديلي آڻيندڙ نه آهي ماڻهو وقت
جو غلام آهي ۽ جيڏڻ ڏاڍ ڏسي ٿو ڏڻ ڏوڙي ٿو ۽ جيڪو ماڻهو پسند ۽ ناپسند
شين مان جيڪي منهنجي وارد ٿين ٿيون پوءِ خواهه هو ڏڻڻ چاهي ٿو يا نه ٿو چاهي ان
سڀاڻي پاڻ کي موافق رکي ٿو ۱۲ هوماڻهو پنهنجي وقت جو عامل شخص آهي پوءِ جڏهن
مريد چاهي ٿو ته مشهور ۽ معروف شخص ٿيڻي نه پوءِ ٿو ڻ انکي بامراد ڏڻين وغيره
چوته هُو هر جڳه سان نفس جي بقاءِ جي علامات مان تبديلي آڻيندو آهي. والله اعلم.

۽ حضرت عمر فاروق رضي الله تعالى عنه روايت ڪريو ته جڏهن هو نڪي ڪا به مصيبت
بار بار رسي آهي ته الله تعالى ڏانءِ موڪلي ٿي نعمتون عنايت فرمايون آهن، پوءِ ڏڻ انهيءَ
حيثيت سان ته اها مصيبت منهنجي دين جي متعلق نه هجي، ۽ پيو انهيءَ حيثيت سان
ته ڪا به اڏڻي وڏي مصيبت آڻي به ته الله تعالى ڏانءِ انجي لاءِ اجن وڏو وڃاءُ
ڪيو جيڪو ان مصيبت کان گهڻو وڏو هجي ۽ ٻيون انهيءَ حيثيت سان ته جيڪا به تڪليف رسي

الله تعالیٰ ۽ ڪي رڳناهن جو ڪفارو بڻائي چڏيو. هي ۽ روايت هن امر تي اهڙو شاهد آهي ته بيشڪ مؤمن دنيا جي زندگيءَ ۾ گهڻيون آزمائشون ۽ هوندو آهي ۽ بيشڪ الله تعالیٰ ۽ هن ڪم کي پسند ڪري ٿو ته ان مؤمن کي گناهن جي ميرات کان پاڪ ۽ پاڪ ڪندو ڪري پاڻ تي اهڙو موٽائي جيڪي گناهه سندس حق ۾ دنيا ۾ ڪيا آهن. ۽ مؤمن ريڍڪ جي بصيرت سان ڏسندو. جيئن هڪ روايت آهي ته جيڪو ماڻهو دنيا کي حاصل ڪرڻ لاءِ گامزن ٿيندو آهي (اگر) اهڙيءَ ريت ٿي ته هو دوزخ کي هڪ هزار سال جي پنڌ جيترو مفاصلو قريب ٿيندو آهي. ۽ جيڪو ماڻهو آخرت جي ڪاميابيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ رواني ٿيندو آهي (اگر) اهڙيءَ ريت ٿي ته هو جنت کي هڪ هزار سال جي پنڌ جيترو مفاصلو قريب ٿيندو آهي. ۽ جيڪو ماڻهو غم ۽ خوشيءَ جي اڇي ۾ صابر ۽ شاڪر نه ٿيندو آهي ته پوءِ هيلائي ۽ واڪائي ڪري. پوءِ اهي آهن ماڻهو جن جي متعلق الله تعالیٰ ۽ فرمائي ٿو.

الَّذِينَ يَبْخَلُونَ ما هم من موجبات الاجر والمراد بهم فان البخيل لا يبخل الا بالايمان لما صح ما اجتمعان خصلتان الشح وسوء الخلق وفي العباسي يكتمون صفة محمد صلعم وعتته في التوراة* وفي تعريف البخيل قيل الذي ليس بشيء دون اخيه وقيل البخيل الذي يري لنفسه ملكا وقال محمد بن الفضل البخيل الذي يتلذذ بالامساك كما يتلذذ السخي بالانفاق وَيَأْمُرُونَ الناس بالبخل اذ لن تراه يحمد انه شيء حسن وما علم ان الله ذم حب المال بلفظ حب الكمال حتي يري في مال غيره وقد ابتلي المكاتب مرة بصحبة اللئيم فلما اراد ان يطعمه اصحابه سيعكم علي البخيل. حمزة والكسائي بفتح الباء وهما لغتان كالرشد. وَمَنْ يَتَوَلَّ عما امر الله له ان يعمل بالبر والصلة والانفاق فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ ابن عامر ونافع بترك الضمير الفصل وعليه رسم المصحف المدينة والشام والاثبات اكثر وعليه بقية الرسم

*. تفسير ابن عباس ع ص ٣٤٣ اشاعت مصر ۾ هي الفاظ واقع آهن.

اَلْغَنِيُّ لَا احْتِيَاجَ لَهٗ اِلٰى قَرْضِ مِثْلِ هٰذَا الْبَخِيْلِ الْحَمِيْدُ هُوَ الْمَحْمُوْدُ عَلَى الْاِطْلَاقِ وَاِنْ لَمْ يَحْمَدِ الْبَخِيْلُ وَفِيْهِ تَهْدِيْدٌ وَتَحْرِيْضٌ عَلَى الْاِنْفَاقِ لِمَصْلَحَةِ الْمُنْفَقِ عَلَيْهِ.

ترجمو: "جيڪو پاڻ بي نياز آهي ۽ ماڻهن کي (به) نه ڏيڻ لاءِ چوندو. ۽ جيڪو منهن موڙيندو (ته) الله ئي بي پرواهه ساراهيل آهي."

الذين يبخلون:- اُهي ماڻهو پنهنجو مال سبب بخيليءَ کان تا جيڪي اجر ۽ بخشش جي موجبات ڪم آهن. ڇو ته بخيل ايمان جو مناڻو حاصل نه ڪري جيئن صحيح حديث ۾ ارشاد آهي ته "بے خصلتون گڏ نه ٿيون آهن! بخيلي ۽ بيڙي عادت." ۽ تفسير عباسيءَ ۾ منڪور آهي. يهودي، حضرت محمد مصطفىٰ صلى الله عليه وسلم جن جي بيان کي ۽ سندن تعريف کي توريت ۾ لکائيندا هئا.

۽ بخيل جي تعريف ۾ مختلف اقوال آهن هڪڙن چيو آهي ته بخيل اهو آهي جيڪو نه پاڻ کائي ۽ نڪي کڻ ٻئي کي ڏيئي پاڻ جي مدد ئي ڪريئي. ۽ ٻين جو ڇا آهي ته بخيل اُهو آهي جيڪو پنهنجي نفس لاءِ مڪيت کي اختيار ڪريئي. ۽ محمد بن فضل چيو آهي ته بخيل اهو آهي جيڪو مال کي رياڻ وقت، بندڪ سان لڳت حاصل ڪريئي جيئن سخي مال کي خرچ ڪرڻ سان لڳت حاصل ڪندو آهي.

وَيَأْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ:- ۽ ماڻهن کي به بخيليءَ جي تلقين ڪندا آهن. ڇو ته اڇي لڳت متعلق هو يا نڪي لڳ ته اها سڀني شين ۾ آهي. حالانڪ ليس الهوكلم نه آهي ته بيشڪ الله تعالىٰ جا نڪي خراب چيو آهي. ۽ مال جي محبت ڪمال درجي کي پهچي وڃي تي ايتري تائين جو هو پين جي مال ۾ به اچيون وڃيئي. ۽ ڪاتب رمدا صاحب تفسير خ (آهي) هڪڙي بخيل جي صحبت مان آزمائي ورتو آهي جو ته جڏهن هو پنهنجي ساڻيءَ کي طعام کائڻ جو اراده ڪندو آهي ته بخيليءَ سان ته ڀر ڀاري ڪندو آهي. (والله اعلم)

حمزي ۽ کسائي قارين لفظ "اَلْبُخْلُ" کي "ب" جي زبر سان پڙهيو آهي يعني بالبَخَلِ
۽ اهي بئي لغتون صحيح آهن "اَلرُّشْدُ" وانگر
وَمَنْ يَّتَوَلَّ :- ۽ جيڪو ماڻهن جا معاملات کان منهن موڙي ويندو ۽ جنهن لاءِ
الله تعالىٰ جو حڪم فرمايو آهي تہ تنهنجي ۽ الله رحمي ۽ خرچ ڪرڻ شا معاملات
کي ملايو . فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ :- پو ۽ الله تعالىٰ جو . ابن عامر ۽ نافع قارين ضمير
منفصل کي ترڪ ڪيو آهي ۽ الغنيّ تي يُ مدبني ۽ شام جي مصحفن جي ڪت
جو رواج آهي . ۽ ضمير کي ڪٽ ۾ ثابت ڪرڻ جو تاڪيد ڪيو ويو آهي
۽ الغنيّ موجب باقي قارين وٽ ضمير کي ڪٽ ضرور سمجهيو ويو آهي .
اَلْغَنِيُّ :- الله جو بيپرواهه آهي ڪنهن جو بخيل وانگر ڪنهن قرض جي حاجت
نہ آهي . اَلْحَمِيْدُ :- الله تعالىٰ جو اڀاڻ جو مستحق آهي اگرچہ بخيل
سندس تعريف نہ ڪري . ۽ اهڙن لفظن ۾ هڪ قسم جي تنبيهہ آهي ۽
علامات پڙهڻ نہ متفق عليہ جي مصلحت خاطر سندس سڄاڻ ۾ خرچ
ڪيو وڃي ۽ سندس حڪم خرچ ڪرڻ جو آهي .
لَقَدْ اَرْسَلْنَا من مرتبة الجمع الا نهيه رُسُلَنَا من الملائكة والانسان بِالْبَيِّنٰتِ
المعجزات وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتٰبَ لتبين للناس ما نزل اليهم والمراد
انزلنا عليهم جبرئيل بالكتاب او هو والملائكة معه وَالْمِيْزَانَ قانون
الشرع من الاصول والفروع مما يعامل به الناس ويعرف به الانصاف من امور
المعاش والمعاد كما دل عليه ما بعده وفي النيسابوري يروى ان جبرئيل عليه السلام
نزل بالميزان فدفعه الى نوح وقال مُرْ قومك يزنون به[1] عليه السلام او العدل يسوّى به
الحقوق وتخصيص من سائر الاحكام لانه جامع الفضائل والاعمال كلها اذ العبد اذا
علم حق سيده واذا علم ان سيده يراه انزجر عما به من السيئات واذا علم ان

---

[1] هكذا في جلالين ص۴۵۷ حاشيه نمبر۱۵ وفي مظهري ص۳۱۲ ج۱۱ وتفسير جامع البيان ص۲۶۳ ج۲۷ من دون الفاظ هذه نزل جبرئيل عليه السلام بالميزان الى نوح عليه السلام وقال مُرْ قومك يزنوا به

سبيد ويواضنه بما فطم على عبيد ورحمه الى غير ذلك أو توزن باحال السالكين من مقامات الاحياء والانبياء لانزن الخلق بميزانك وزن نفسك بميزان المؤمنين فصرف تاخرك عن اقدامهم وقتهم عليك بغضائهم لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ العدل مع الله فيودى حقوقه ومع الناس فيؤدى حقوقهم اذ الانسان مدنى بالطبع فما لم يكن بالعدل لم يكن السياسة المطلوبة بالعيش وكذلك ورفعًا وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ روى عن النبى صلعم إِنَّ الله تعالى انزل اربع بركات من السماء الى الارض انزل الحديد والنار والماء والملح وعن ابن عباس نزلت ثلثة اشياء مع آدم السندان والكلبتان والمطرقة فِيهِ بَأْسٌ قوة شديدة فان الحروب الا الكروب والرروع والنحر يتخذ منه حتى قيل إِنَّ اكثر مصالح العالم لا يتم الا بالحديد ولا يكون الذهب والفضة بل الجواهر ايضًا من الياقوت والزبرجد فى اكثر مكانه حتى ان كل انسان لاسيما منهم اهل الحسن واهل السلطنة يصحب الحديد امرأة فى اكثر الاوقات دون الجواهر والمعدنيات ولا يكون غالبًا المرأة الا من الحديد وتأهم شرفه بتكرار الانزال مع الكتاب الكريم ولانه لوقوف الجواهر والذهب لم يختل شيئ من المهمات ولهذا يوجد الحديد اختل المصالح فمن هنا يظهر عناية الله بحال عبيده فى سير الانزال فان كل شيئ يكون حاجاتهم اليه اكثر يكون اليهم اعز وقيل فيه اشارة الى ان امر الشرع لا يستقل دون السيف والسنان وعنه صلعم رزقى تحت ظل رمحى وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ اذ لا صنعة الا والحديد فيه مدخل لينتفعوا به وَلِيَعْلَمَ اللهُ يتعلق علمه القديم بحدوث الحادثة مَنْ يَنْصُرُهُ باقرار ربوبيته واعلاء كلمته باستعمال الحديد المنزل من عنده وَرُسُلَهُ بالايمان بما انزل معهم من الكتاب والحديد بِالْغَيْبِ حال من المستكن فى ينصره بمعنى الذين يؤمنون بالغيب

لم رصى :- چمكى القاموس الجديد ص ٢٣٣ * تفسير جامع البيان فى تفسير القرآن ص ٢٦٣ ج ٢٧ حديث موجود ہے ملاحظہ فرمايئے مطبع فاروقى دہلى .

إِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ ان اراد ان ينصره ورسله وعلى اهلاك من يعاند
عَزِيزٌ ع لا يمتنع ان ينصر المؤمنين والمراد ان استحداد به فيرجح
المنافع اليه والاشارة عليه العبارة

ترجمو:- بيشڪ الله تعالىٰ پنهنجي رسولن کي پڌريون نشانيون ڏيئي موڪليو
۽ سندن اهڙن سڀ ڪتاب ۽ ترازي رحمت، نازل ڪيائين تہ ماڻهو انصاف تي
رهن. ۽ اسان لوهہ لاڳق، ان ۾ سخت طاقت آهي ۽ ماڻهن لاءِ بيشمار فائدا
آهن ۽ هن لاءِ تہ الله ڄاڻي تہ ڪير سندس ۽ سندس رسولن جي پرين
مدد ڪريٿو. بيشڪ الله زور آور زبردست آهي.

تشريح:- لقد ارسلنا رسلنا بالبينات:- بيشڪ اسان خدا وڏا مرتبہ شان
پنهنجن پيغمبرن يعني ملائڪن ۽ انبياء ڪرام ع کي معجزات شان موڪليو.
وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتٰبَ:- تہ جيئن ماڻهو جي لاءِ ان شيءِ کي واضح ڪري جيڪا سندن
طرف نازل ڪئي اٿس. ۽ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ مان مراد جبرئيل ع آهي جو ڪتاب کڻي آيو.
يا خود جبرئيل عَلَيْهِ السَّلَامُ ۽ ساڻس گڏ ملائڪ مراد آهن.
وَالْمِيْزَانَ:- هي ۽ اصل ۾ فروع جي اعتبار سان هڪ شرعي قانون آهي انهن معاملات
۾ جن تعلق ماڻهوءَ پاڻ سان معاملات سلجهائيندا آهن. ۽ انهي سان دنيا ۽ آخرت
جي احڪامات ۽ معاملات متعلق انصاف جي سيڌ ڪئي ويندي آهي. جيئن انهي ڪلام
جا ٻئي لفظ ان تي دلالت ڪري رهيا آهن.

۽ تفسير نيسابوري ۾ منڪور آهي روايت آهي تہ حضرت جبرئيل ع ترازو کڻي اچوهو
۽ حضرت نوح عليہ السلام کي ڏني هئائين تہ جيئن هو پنهنجي امت کي ترازو سان
تولڻ جو حڪم ڏئي. يا ميزان مان مراد عدل آهي جنهن سان حقوق ۾ برابري
ڪئي وڃي ۽ خصوصاً سڀ احڪامات مقصود آهن جو تہ اهو ميزان يا عدل (پنهنجي عمال
۽ فضائل جو مجموعو آهي. جو تہ ماڻهو جن پنهنجي آقا جو حق ڄاڻي ۽ اهو بجا ڪري

رهبانيت) جي مٿن فرض نه ڪيو هو. يا مطلب هي آهي ته اهو مستحب هئي پو ۽ اسان انهن
تي واجب ۽ لازم قرار نه ڏني، پو ۽ انهن مان اڪثر ماڻهن انجي نگهداشت نه ڪئي باقي
انهن مان ٿورن ماڻهن حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جن تي ايمان آندو ۽ جو هو
ان کان پو ۽ حق جي راهه تي مستحڪم رهيا. ۽ ڇو ته سڀ هي آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام
جي قوم مان ڪجهن شخصن رهبانيت ايجاد ڪئي ۽ انهن پاڻ تي، نيڪ لازم قرار ڏنو پو ۽
جيڪي ڪاوڙ ۾ پو ۽ آيا تن مان ٿورن کان سوا ۽ باقي ماڻهن انجي صحيح نگهداشت نه ڪئي.
جنهنڪري هي الهي فرمان دلالت ڪري رهيو آهي يعني فَاٰتَيْنَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْهُمْ
اَجْرَهُمْ ترجمو:- "پو ۽ جن انهن مان ايمان آندو تن کي اسان ان جو اجر ڏنو"
تفسير ابن عباس ۾ مذڪور آهي ته اهي آهي ماڻهو آهن جن حضرت عيسيٰ عليه السلام جي دين
جي مخالفت نه ڪئي هئي ۽ انهن مان ڇو ٿورن ماڻهو باقي رهيا جيڪي اصل ۾ ان
مان آهن سي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ حضور ۾
جن تي ايمان آندائون ۽ سندن دين ۾ داخل ٿيا.
وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ ۽ ڪيترا انهن مان نافرمان آهن." ۽ هڪ بي روايت ۾ آهي
ته فَاٰتَيْنَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْ مان مراد آهي ماڻهو آهن جن موجب ايمان آندو
۽ وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ مان مراد آهي ماڻهو آهن جن منهنجي تڪذيب ڪئي.
مفسرين حضرت هن آيت جنهن ۾ فرمايو آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جي آسمان تي
وڃڻ کان پو ۽ سندس اُمّت تي طاقتور بادشاه غالب اچي ويا پو ۽ انهن امتين
انهن طاقتور بادشاهن سان تي پيرا جهاڳيو جنهن ۾ هو (امتي) قتل ڪيا ويا باقي
لڏي وڃي ٻيڙا پو ۽ انهن منتي ۽ فسادڪار ٻڌي جبلن جي چوٽين تي وڃي گوشه
نشيني اختيار ڪئي ۽ گهٽين ئي تڪليفون ٻڌنجي سر تي ڪنيائون. الحاصل ته خلوت
اعتزال يعني نڪاح کان بلڪل بي تعلقي ۽ غارن ۽ جهنگن ۾ رات ڏينهن عبادت
۾ گذارڻ انهن جو معمول رهيو جيئن.

ڪ تہ سندس سڀ ڪاڪس رهن (لحاظ ڪان) آسپي رهيو آهي تہ پوءِ ڪيس اهڙن بيڙن ڪمن
متعلق ڪيس تنبيهڪندو جيڪي ساڻس وابسته آهن. ۽ جڏهن ٻاهڙي ڪي خبر آهي
تہ اگر هو آڪا رشتيدار جي ٻاهڙي ظلم ڪندو تہ ان عمل متعلق آڪا گرفت ميندو
تہ لازما هو پنهنجن سان شفقت سان پيش اينڊو. يا درياهي رميزان سان ساڻن
جي سوال مطابق اوياءِ ۽ انبياءِ عليهم السلام جي مقامات جو موازنو ڪيو ويندو و
قرن مخلوق جو وزن پنهنجي ميزان سان نه ڪر. تنهنجي لئس جو توازن
يقين ڪرڻ جي ميزان سان ڪيو ويندو و پوءِ اوهانجو بعد ۾ اچڻ واهني
قيامت ڪان تيار ڪيو ويندو و يعني مقدم ڪيو ويندو. ۽ اهڙو اوهانکان اڳ
آڻڻ سندن فضيلت سبب آهي. (واللہ اعلم)
لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ:- تہ جيئن ماڻهو حقوق اللہ ۽ حقوق العباد ۾
اعتدال تي قائم رهن. چو تہ انسان طبعاً شهرت پسند آهي پوءِ جيستائين
انصاف تي نه ڪيو ويندو و تہ پوءِ زندگيءَ سان جيڪا مطلوب سياست
آهي سا قائم نہ رهندي. ۽ اهڙيطرح وڙهڻا وقرهڻا آهي.
وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيْدَ:- حضرت ابن عمر رضي اللہ تعالى عنهما کان مرفوع روايت
۾ آيو آهي تہ اللہ تعالى آسمان کان زمين تي چار برڪتون نازل فرمايون آهن
اولهه ۽ باهه ۽ پاڻي ۽ لوڻ. يعني اهي شيون خير ڪثير جي حامل آهن. عليهم السلام
۽ حضرت ابن عباس رضي اللہ تعالى عنهما کان روايت آهي تہ حضرت آدم عليه السلام
ڪان تي شيون ليئون هيون ۱ سندي ۲ زنبور ۳ راوڙ- جراحي فن جو
چمٽو ۴ ۽ هٿوڙو.
فِيْهِ بَاْسٌ شَدِيْدٌ:- باس جي معنى آهي قوت مراد جنگ آهي يعني جنگ
جا اوزار ۽ پوک ۽ قرباني ڪاڻ اوزار اهي. (لوهه) مان ناهيا ويندا آهن.

ڪ هڪڙا ايضاً في مظهري ص ۳۱۲ ج ۹. ۲ ڪ القاموس الفريد ص ۵۷۶

ايتري تائين جو چيو ويو آهي تہ دنيا جي مصلحتن جون اڪثر شيون لوهہ کانسواءِ پوريون نہ ٿيون ٿين. ۽ سون ۽ چاندي بلڪ جواهرات ۾ بہ يا قوت ۽ زمرد هرجاءِ تي نہ هوندا آهن، حتيٰ ڪہ هرهڪ انسان انهن جو خواهشمند ۽ ضرورتمند هوندو آهي پر هُن وارا ۽ حڪومت وارا عورت سان اڪثر اوقات رڳهون صحبتون ڪندا آهن پر جواهرات ۽ معدنيات کانسواءِ بي لطف انداز ٿيندا آهن. ٻيو تہ، پر آهيو پاڻ هٿوڪري لوهہ کانسواءِ مستقل نہ ٿيندڙ آهي ۽ انجو رهہ جو شرف هٿ ڪري وٺيو آهي جو ڪيس قرآن ڪريم شاگرد لاءِ ويو آهي جو "اِنتال" جو لفظ تکرار سان آندو ويو آهي.

اگر جواهر ۽ سون جو فقدان ٿئي بہ ڏسجي تہ مقصدن واريون شيون خراب نہ ٿينديون ۽ اگر لوهہ نہ هوندو تہ جملي مصلحتون بگڙي خراب ٿي وينديون. انهيءَ وقت الله تعالىٰ جي پنهنجن بانهن تي خاص عنايت آهي جو لوهہ کي برآمد ڪرائين ۽ وحيءَ جي ذريعي کين لوهہ جي مصنوعات جي صنعت بہ سيکاريائين. چو تہ اڪثر شيون اهڙيون آهن جنکي انهيءَ لوهہ جي ضرورت پوي ٿي ۽ اڪثر شين ۾ انجو استعمال ٿئي ٿو.

۽ ڪي چيو آهي تہ انهيءَ ۾ هن ڳالهہ ڏانهن اشارو آهي تہ شريعت جا احڪام تلوار ۽ تير ڪمان سواءِ پورا نہ ٿا ٿين. ۽ حضور نور صلي الله عليه وسلم جنکان روايت آهي پاڻ فرمائين ٿا تہ منهنجو رزق چڪيءَ جي سائي هيٺان آهي.

(ڏڏو ويو آهي تہ چڪي بہ بغير لوهہ جي سرانجام نہ ٿي ٿئي.)

وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ :- ۽ ماڻهن جي لاءِ فائدا آهن جو تہ هر صنعت ۾ لوهہ جا ٻئي اوزار استعمال ڪيا وينداآهن ۽ لوهہ سان ئي ماڻهن جا وڏا ڪم وابسته آهن تہ جيئن ان سان فائدا وٺن.

وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ :- يعني الله هاڻي ڪائنات ۾ پنهنجي علم قديم سان جاچي ڏسي تہ مَنْ يَّنْصُرُهٗ :-

کیرسنس مدد کریٹو یعنی اقرار کرڻ ۽ خالص نیت کلمہ حق جي بلند کرڻ ۾
الله تعالیٰ جي ذات وڏائن نازل کیل لوهه جي استعمال شاکیرسنس مدد
کریٹو. مراد آهي ته الله تعالیٰ جي راه ۾ سندس دشمنن سان وڙهڻ ۽ الله تعالیٰ
جا ٻيا وڏا ته سندس ۽ سندس رسولن جي کير مدد کریٹو ۽ وَرُسُلَهٗ. يعني رسولن سان جيڪي شيون لاڳيون ويون آهن يعني کتاب ۽ لوهه
انهن تي ايمان آڻڻ شا سندن کير مدد کریٹو. بِالْغَيْبِ:. هي جملو حال آهي
يَنْصُرُهٗ جي ضمير کان، پوءِ معنيٰ هي ٿيندي يعني اهي ماڻهو غيب ران ڏسڻ شي
تي ايمان آڻيندڙ تا.
اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ. بيشڪ الله تعالیٰ جو قوي آهي انهيءَ ماڻهوءَ لاءِ جيڪو سندس
۽ سندس رسولن جي مدد کریٹو. يعني الله تعالیٰ انهي مدد کریٹو جو هو
غالب ٿيئي ٿو. ۽ الله جو قوي آهي جنهنکي هلاک کرڻ چاهي انکي هلاک
کري سگهي ٿو. عَزِيْزٌ زبردست آهي اهو محتاج نه آهي جو کوئي سندس
مدد کري. ۽ انهيءَ آيت جو مفهوم هي آهي ته جيکڏهن ماڻهو الله جي
راه ۾ جهاد کرڻ جي تياري کڏي ته سبب فائدا سندن طرف رجوع ٿيندا.
۽ عبارت جو اشارو پڻ انهيءَ طرف آهي ته جيئن ماڻهو الله تعالیٰ جو رضامند
حاصل کرڻ ۽ حڪم جي تعميل کري ڏاڍا جا مستحق ٿين ۽ دين جو غلبو
حاصل ٿيئي يا مجاهدن کي شهادت جو درجو ملي وڃي ع۴۸

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوْحًا وَّاِبْرٰهِيْمَ الیٰ قومهما فی العباسی ارسل نوح بعد آدم
بثمان مائة سنة فلبث فی قومه الف سنة الاخمسین عامًا وارسل ابراهیم
بعده بالف ومائتی عام وثنتین واربعین سنة ع۴۹ وَجَعَلْنَا فِیْ ذُرِّیَّتِهِمَا النبوة
بالعلم المبلغ النُّبُوَّةَ وَالْكِتٰبَ القلم بالخط او الصحائف وفی المکی فلا یوجد

ع۴۷ هکذا فی مظهری ص۳۱۳ ج۱۱ ایضاً. ع۴۸ هکذا فی مظهری ص۳۱۳ ج۱۱
ع۴۹ تفسیر ابن عباس عربی ص۳۴۳ سورة الحدید میں هی الفاظ هجود آهن لفظن میکهه زتا آهی اهو هن ط ۷ الف

نبيءَ الا من نسلهما فَمِنْهُمْ الذريته او المرسل اليهما الي قوله ارسلنا مُهْتَدٍ
مستحق للنبوة والعلم والكتاب وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُوْنَ ۝ فارجون عن دائرة
التوحيد والاسلام وطريق الحق.

ترجمہ :- "بيشڪ اسان نوح ع ۽ ابراهيم ع کي موڪليوسون ۽ اسان انهنجي
اولاد ۾ نبوت ۽ ڪتاب رکيوسون، پوءِ انهنجي اولاد مان ڪجهه هدايت
وارا آهن ۽ گهڻا انهن مان نافرمان آهن"

تشريح :- ولقد ارسلنا نوحا وابراهيم :- بيشڪ اسان نوح ع ۽ ابراهيم ع کي سندن
قوم ڏانهن موڪليوسون. تفسير ابن عباس ۾ منڪور آهي ته حضرت نوح عَلَيْهِ السَّلَام
کي حضرت آدم عَلَيْهِ السَّلَام ڪان ۸۰۰ سؤ سال پوءِ موڪليو ويو پوءِ حضرت
نوح ع منجهن سائيڙهن سؤ سال رهيو ۽ حضرت نوح ع ڪان ۱۲۴۲ ڏاڙهن سؤ بائيٽاليه
سال پوءِ حضرت ابراهيم ع کي موڪليو ويو.

وجعلنا في ذريتها النبوة والكتاب :- ۽ اسان انهنجي اولاد ۾ نبوت ۽ ڪتاب
رکيوسون جو هوندا دعلم جي صلاحيت سبب مستحق هئا. ۽ ڪتاب مان
مراد قلمجي تحرير آهي. ۽ يا صحيفا مراد آهن. ۽ تفسير مڪي ۾
منڪور آهي ته سڀ نبي انهن ئي نوح ۽ ابراهيم عليهما السَّلَام جي اولاد
مان آهن. فَمِنْهُمْ :- يعني انهن جي اولاد مان ڪجهه هادي. يا هُمْ" ضمير
انهن رسولن ڏانهن راجع آهي جن کي سندن قوم ڏانهن موڪليو ويو جنهن
تي آيت "وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا" دلالت ڪري رهي آهي. مُهْتَدٍ :- يعني هو نبوت
۽ علم ۽ ڪتاب جا حقدار آهن. وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُوْنَ :- ۽ گهڻا انهن مان
نافرمان آهن. يعني توحيد ۽ اسلام جي دائري کان ۽ حق جي راه کان منحرف
آهن ۽ مذاق ڪندڙ آهن. فارجون ع[۵۱]

ع[۵۰] لهكن في مظهري ص ۳۱۲ ج ۱۱ الف ع[۵۱] فارجون :- نُرْجِئُ :- تماشو ڪل مذاق جي ڳالهه.
اتقانو سادا الفريد ۴۹

ثُمَّ قَفَّيْنَا ارسلنا رسلا بعد رسولٍ عَلٰى اٰثَارِهِمْ وضمير الجمع اما باعتبار ما فوق الواحد او للتعظيم او هما ومن عاصر احدهما من الرسل او من ارسلا اليهم والله اعلم بمراده وعنده مفاتح الغيب لا يعلمها الا هو بِرُسُلِنَا من بني اسرائيل حتى انتهى الى عيسى عليه السلام وَقَفَّيْنَا بِعِيْسَى ابْنِ مَرْيَمَ اختص بالذكر من سائر الانبياء ولان منهم من ينزعم الالوهية او الابنية فيه ومنهم من ينزعم فيه من اليهود ما نزهوا فيه وَاٰتَيْنٰهُ الْاِنْجِيْلَ امن به قوم واثبته القوم باعمال القلوب وفرائضه من التوحيد والتوكل والتفويض وغيره وَجَعَلْنَا فِيْ قُلُوْبِ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُ رَاْفَةً وَّرَحْمَةً لان الاخلاق توجب التخلق باخلاق الله لما ورد ان الله سبعة عشر وفي رواية ستين خُلقا وفي رواية ثلثمائة خُلقٍ فمن تخلق بواحد منها دخل الجنة واهل الخُلق الرأفة والرحمة ولا ينشاء من المعرفة لا من الاعمال الظاهر لما قال بعض المحققين التصوف كله خُلقٌ فمن زاد عليك الخُلق زاد عليك في التصوف وَرَهْبَانِيَّةَ بفتح الراء مصدر منسوب الى الرهبان صيغ راهب عطف على رحمة اورأفة ع٢ في جامع الاصول وعن ابن عباس قال كان ملوك الارض بعد عيسى ع٢ بدلوا التوراة والانجيل وكان فيهم موحدون يقرءون التوراة والانجيل قيل لهلوكهم ما يخيل شتمًا الذي من شتم يشتمونا هؤلاء انهم يقرءون ومن لم يحكم بما انزل الله فاولئك هم الكفرون مما يعيبونا في اعمالنا في قرأتهم فادعهم فليقرءوا يومنوا كما امنا فدعاهم فجمعهم وعرض عليهم القتل او يتركوا قرأة التوراة والانجيل الا بما بدلوا منها فقالوا ما تريدون الى ذلك دعونا دعونا فقالت طائفة منهم ابنوا لنا اسطوانا ثم ارقوا اليها ثم دعوا الاشياء فرفع به طعامنا وشرابنا فلا نرد عليكم وقالت طائفة دعونا فنسيح في الارض ونشرب كما يشرب الوحش فان قدرتم علينا في ارضكم فاقتلونا وقالت طائفة ابنوا

ع٢ هكذا في جلالين ص٥٥١ حاشيه ١٩ ع في مظهري ص٣١٤ ج١١ وفي ابن كثير ص١٠٤ ج٤ امجد ايد مي الهور اشاعت نور محمد اصح المطابع كراچي
اشاعت سعيد ايچ ايم كمپني بآت نارووك كراچي .

لَنَا دُوَرًا فِي الْقِبَابِ نَخْتَفِرُ الْأَبَارَ وَنَحْتَرِثُ الْبُقُولَ وَلَا نَرُدُّ عَلَيْكُمْ وَلَا نَمُرُّ بِكُمْ وَلَيْسَ أَحَدٌ مِنَ الْقَبَائِلِ الْأَوْلَدَ حَمِيمٍ فِيهِمْ تَمَالَ نَافْعَلُوا ذَلِكَ فَانَّكَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمُ الْمُبَالَغَةُ فِي الْعِبَادَةِ وَالرَّهْبَانِيَّةُ الِانْقِطَاعُ عَنِ النَّاسِ وَالِاشْتِغَالُ بِهِ تَعَالٰى عَمَّا سِوَاهُ مَا كَتَبْنَاهَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ اِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ اِسْتِثْنَاءٌ مُنْقَطِعٌ عَنِ الْاَكْثَرِ اَيْ مَا فَرَضْنَاهَا نَحْنُ عَلَيْهِمْ وَلٰكِنَّهُمُ ابْتَدَعُوهَا طَلَبَ رِضْوَانِ اللّٰهِ وَقِيلَ اِنَّهُ مُتَّصِلٌ وَالْمَعْنٰى مَا يَجِبُ لَهُمْ بِهَا اِلَّا عَلٰى وَجْهٍ يَجْعَلُ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَيَكُونُ نَدْبًا اَنْ اَتَى بِهَا اِرْتَضَى اللّٰهُ بِهَا وَاِنْ لَمْ يَاْتِ بِهَا فَلَا حَرَجَ.

ترجمہ:- ۽ وري اسان نانوين ڀيٽان پنهنجا رسول موڪيا ۽ عيسيٰ پٽ مريم جي پويان پنهنجي پيٽان موڪليوسون ۽ انکي انجيل ڏنوسون. ۽ جن ماڻهن تابعداري کئي تن جي دلين ۾ مهرباني ۽ مهرباني رکي. ۽ گوشه نشيني پاڻ ڪاهي هئائون اها اسان مٿن فرض نه ڪئي هئي پر الله جي رضامندي گهرڻ لاءِ راهن پاڻ ڪاهي هئي."

لتشريح:- ثُمَّ قَفَّيْنَا:- يعني اسان رسولن کي هڪ پٺيان پيٽان موڪليوسون.

عَلٰى اٰثَارِهِمْ:- ۽ جمع جو ضمير يا تہ الهيءَ اعتبار سان استعمال ڪيو ويو آهي تہ هڪ کان وڌيڪ رسول آهن يا وري تعظيم جي ڪري رب پيغمبرن حضرت نوح ۽ حضرت ابراهيم ۽ لاءِ آڻن ويو آهي يا وري اهڙن پنهي ماڻهن پيغمبرين رسولن جو هڪ خاص آهي يا وري اهي پٺي اهڙن قومن ڏانهن موڪليا ويا آهن. جنهنڪري جمع جو ضمير مستعمل ٿيو آهي والله اعلم بمراده وعنده علم الغيب لايعلمها الاهو.

بِرُسُلِنَا:- يعني بني اسرائيلن کان وٺي حضرت عيسيٰ عَلَيْهِ السَّلَامُ تائين رسولن کي موڪليوسون

وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ:- يعني رسول الله صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ کان علاوه باقي سڀني

پيغمبرن کانپوءِ حضرت عيسيٰ عَلَيْهِ السَّلَامُ کي موڪليوسون. هت حضرت عيسيٰ عليه السلام
جو پين نبين کان خصوصي طور ذڪر ڪيو ويو آهي اهو هنڪري ته اهڙن ماڻهن کي اهڙا هٿاجن
۽ الوهيت جو گمان نه ڪيو ويو: ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام جي پُٽَ هجڻ جو گمان نه ڪيو ويو.
اهڙن گمانن کان روڪڻ واري ماڻهن ۾ هئا جن اهڙن ۾ گمان ڪيو هو. وَ اٰتَيْنٰهُ الْاِنْجِيْلَ: - اسان
انکي انجيل ڏنو پوءِ سندس قوم مان ايمان آندو ۽ قوم ۾ پهنجي قلبي عمل ۽ توحيد
۽ توڪل ۽ تفويض الي الله وغيره جي فرائض کي سرانجام ڏيڻ سان انجيل روشني ڏني
وَ جَعَلْنَا فِيْ قُلُوْبِ الَّذِيْنَ اتَّبَعُوْهُ رَاْفَةً وَّ رَحْمَةً :- ۽ جن سندن تابعداري ڪئي تن جي دلين
۾ اسان نرمي ۽ مهرباني رکي جو ته اخلاق الله ۽ جي عادات سان خُلق پيدا ڪرڻ کي لازم
ڪري ويندو. جيئن وارد آهي ته الله تعالىٰ جون ستر ۷۰ عادتون آهن ۽ هي روايت
۾ آهي ته ڇهه اخلاق آهن ۽ هڪ هي روايت ۾ آهي ته الله تعالىٰ جون ڪي سوعادات
آهن پوءِ جيڪو ماڻهو انهن عادات مان پاڻ ۾ هڪڙي به عادت پيدا ڪندو ته جنت ۾ داخل
ٿيندو. ۽ اخلاق وارو نرم دل ۽ مهربان هوندو آهي. ۽ اها عادت شهرت ۽ ظاهري
اعمال سان پيدا نه ٿيندي آهي. جنهن ڪري محققن چيو آهي ته تصوف سڄو خُلق
آهي پوءِ جيڪو ماڻهو پاڻ ۾ خُلق جي واڌ جي ڪوشش ڪندو آهي ته هو پاڻ ۾
خرقه پوش (اُڇي لباس) ۾ اضافو ڪندو آهي.
وَ رُهْبَانِيَّةً :- "رَا" جي زبر سان رَهْبَانَ "ڏاهن منسوب آهي جيڪو راهب جو جمع
آهي ۽ هي رحمةً يا رأفةً تي عطف آهي. جامع اصول ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعالىٰ عنهما
کان روايت منڪور آهي ته حضرت عيسيٰ ۽ کانپوءِ بني اسرائيل جي بادشاهن توريت ۽
انجيل ۾ تبديلي آڻي ڇڏي. بني اسرائيلن ۾ اهڙا ايماندار ماڻهو به هئا جيڪي اصل
توريت ۽ انجيل کي پڙهندا هئا ۽ ماڻهن کي خدا تعالىٰ جي دين جي دعوت به ڏيندا هئا)
هڪڙي پيري انهن ماڻهن جن ڪتاب الله ۾ تحريف ۽ تبديل ڪئي هئي پنهنجن بادشاهن
سان انهن سببي مومنن جي شڪايت ڪئي ته هي ماڻهو ڪتاب الله جي جنهن ڪتاب

کي پڙهن ٿا ان ۾ نه اسان جي لاءِ گاريون نکيل آهن، ان ۾ نکيل آهي ته جو به خدا جي نازل
کرده کتاب جي مطابق حڪم نه ڪري ته اهو ڪافر آهي. ۽ هي ماڻهو پنهنجي قرات
۾ اسان جي عملن تي به عيب گيري ڪندا رهندا. پوءِ اڌهڻ انهن کي دربار ۾ سزا ڏيو
۽ انهن کي مجبور ڪريو ته هو ائين پڙهن جيئن اسان پڙهون ٿا ۽ اهڙي عقيدي ۽
ايمان کان ٿا جهڙهن، اسان جو آهي. ورنه ته انهن کي بدترين عبرتناڪ سزا ڏيو.
مشوري مطابق بادشاه انهن مؤمنن کي سزا ڏيو ۽ کين جمع ڪيائين ۽ منن ۾ ڳالهيون
پيش ڪيائين قتل يا مذهب جو بدلائڻ. يعني يا جنگ ڪريو يا جيئن اسان وٽ
۽ انجيل کي بدلائي رکيو آهي ان مطابق پڙهو ۽ اصل ڪتاب جي قرات ڇڏي ڏيو.
پوءِ انهن سچن مؤمنن چيو ته اسان کان اوهان کي جو ڪ آهي اها جي ڏوڪڙ جي تدبير
اسان وڙ ڪيون ٿا. پوءِ هڪ جماعت چيو ته اسان جي لاءِ وڏا ٽنيا تيار ڪرايو ۽ اسان کي انهن
۾ چاڙهي چڏيو. ٻي اسان جي لاءِ ڪاڙو ۽ پيتو پڇائيندڙ کي جو اسان کي ڪاڙهان وقت هيٺ
لهي نه اينداسين. ۽ ٻي جماعت چيو ته اسان کي چڏيو ته اسان ملڪ ۾ هيڻ انهن هوڙهن
سياحت، سير و تفريح ڪندا سين، جهنگلي جانورن و ننگر ڏسندا ڦرندا سين ۽ انهن
و ننگر جهنگلن ۾ ڪائيندا پيئندا رهندا سين. آڏاهڪ کي به بستي ۽ ۾ اسان هت
اچي وڃن ته اسان کي قتل ڪري چڏجو. ۽ ٽين جماعت چيو ته اسان جي لاءِ ديران
جهنگلن ۾ گهر ٻڌايو، اسان کي هڪ کوٽيندا سون ۽ سبزيون رپوکون، پوکيندا سين
۽ ڪهاوت نه اينداسين ۽ نه ڪا انجي پرستش ڪندا سين ۽ انهن جي لاءِ هر هڪ قبيلي
۾ دوست هڻا. راوي چيو ته پوءِ انهن ائين ئي ڪيو پوءِ الله تعالى جل مجده هي
الفاظ نازل فرمايا ورهبانيةِ ابتدعوها. يعني انهن گوشه نشيني پاڻ وٽان ايجاد ڪئي
هئي، عبارت ۾ مبالغو آهي ۽ رهبانيت جو مطلب آهي ماڻهن شاڪ تعلقات ختم ڪري
۽ ماسوى الله کان لاڳاپا توڙي ۽ الله ڏانهن مشغول رهڻ.
ما كتبناها عليهم الا ابتغاء رضوان الله - هت، استثنا منقطع آهي يا متصل، اڪثر مفسرين

وٺ استثناء منقطع آهي جنهنجو مطلب ٿيندو ته رهبانيت جو ڪوئي حصو يا ڪوئي جزو
اسان الله تي لازم نه ڪيو هو پر الله جي رضا مندي کي حاصل ڪرڻ لاءِ ان رهبانيت
کي ايجاد ڪيو هو. يا ڪن چيو آهي ته استثناء متصل ٿو ٿئي معنيٰ يا مطلب هي ٿيندو ته هو
الهي رهبانيت ذريعي اسان جي رضا مندي مطابق اسان جي بندگي ڪندا جيئن الله
جو رضا مند و ڪين حاصل ٿئي. ۳ عمل ٿو يا مستحب هي، گاهه آهي ته جيڪڏهن بندي الهي
رهبانيت ذريعي خدا تعالىٰ جي رضا کي ملحوظ رکيو ته الله تعالىٰ الهي شاهد راضي
ٿيندو، پر جيڪڏهن بندي رهبانيت ذريعي الهي رضا کي ملحوظ نه رکيو ته فلا خرج ٿو
سندس بجاءِ جو ڪو رستو نه آهي رڳو نه اهاڻ رجي ايجاد ڪيل آهي جنهن شا الهي حلال
شين کي حرام ڪيو وڃيتو الهي شا الله؟ يا سندس رسول صلى الله عليه وسلم
جي احڪامات جي صريحا مخالفت آهي جيڪا باعث سزا وعذاب آهي. معاذ الله.)
فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا ما قاموا بها حق القيام وفيه اشارة الى ان التعمق في العبادة فوق

ما سنة الله ورسوله مذموم وقد روى البخاري عنه صلعم ان الذين يسرون يشاء احص
الذين الاغلب بان بني اسرائيل مثل شدد وا على انفسهم فشدد الله عليهم فتلك
بقاياهم في الصوامع رهبانية ابتدعوها وعلهم ابتدعوا بانذار الواجب والا فقي الندب
لا ملامة بتركه كما دل عليه الرواية الاتية الراجحة وفيه اقوال احدها انهم قاموا على
تلك السيرة ونكثهم ضموا اليه التثليث والالحاد وفسقوا الا اناسا منهم قاموا
على دين عيسى عليه السلام حتى ادركوا نبينا محمدا عليه الصلوة والسلام فامنوا به

ترجمو:- "پوءِ انجي سنيال نه ڪيائون جيئن انجي سنيال ڪرڻ ڪپندي هئي."

تشريح:- يعني پوءِ الهن جيئن جيو تيئن انجو حق ادا نه ڪيو ءِ انجي صحيح لگهداشت
نه ڪيائون ءِ انتي صحيح قائم نه رهيا. الهي ڏيڻ هڪ اشارو آهي هن گاهه ته الهن نه الله؟
ءِ سندس رسول ۾ جي سنت کان مٿي عبادت ۾ عمق رکڻ پيدا ڪرڻ مذموم (خراب) آهي.

---

۳ هڪڙا في مظهري ص ۳۱۵ ج ۱۱۲.

۽ بخاري شريف حضور انور صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جن کان روايت نقل ڪئي آهي
ته تحقيق جيڪي ماڻهو صاحب شرف ۽ عزت ٿيندا آهن ته اهڙن مان هرهڪ اهو ئي چاهيندو
آهي ته آءُ غالب رهان. پوءِ احتياط طرح بني اسرائيل ۾ پنهنجي جانين تي سختيون جا
مثال قائم ڪيا پوءِ الله تعالي ۽ متن سختي برپا ڪئي يعني اها سختي اهڙي
خالقاهن ۾ گوشه نشينيءَ طور باقي رهڻ آهي جيڪا اهڙن خود بنائي هئي ۽ شايد
اهڙن پاڻ تي نئين بنائي چڏيو هو جنهنجي ادائيگي واجب آهي. پر اگر نئين رنڪن
هاڻ ايتري ملامت جا حامل نه ٿين ها پر نُدب (مستحب) يعني ثواب ملامت نه آهي،
اگر اهو چڏجي وڃي ته. جيئن ايندڙ جو ٿين روايت اهڙي ئي دلالت ڪري
رهي آهي ۽ ان ۾ به مختلف قول آهن. هڪ هي آهي ته اُهي اهڙي سيرت تي قائم
رهيا پر اُهي بتڪيت ۽ الحاد جا قائل ٿي پيا ۽ بيفرماني ڪيائون پر اهڙن مان ڪو راماڻهو
حضرت عيسيٰ عليه السلام جي دين تي قائم رهيا ايتري تائين جو سانجي نبي حضور
انور حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن جي زماني ڪي وڃي پهتا ۽ پوءِ اهڙن حضور
جن تي ايمان آندو.

في جامع البيان عن ابن مسعود رض قال ۴۱م هل تدري من اين اتخذوا الرهبانية قلت[۵۴۲]
عليهم الجبابرة بعد عيسى ۴۱م يطلبون بالمعاصي فقاتل اهل الايمان الجبابرة فهزم اربع
ثلث مرات فلم يبق منهم الا القليل فقالوا تعالوا نتفرق فتفرقوا في غيران الجبال
واحدث رهبانية فمنهم من تمسك بدينه ومنهم من كفر ثم تلا رسول الله صلعم
هذه الآية. [۵۴۳]

جامع البيان ۾ حضرت ابن مسعود رضي الله تعالي عنه کان روايت آهي ۽ حضرت ابن مسعود رض
فرمايو ته مان رسول الله صلي الله عليه وسلم جن جي پنيان ڪن ها تي سوار هئس، حضور جن فرمايو
(۱۷م عبد جا پت!) چاڻين ٿي خبر آهي ته بني اسرائيلن رهبانيت ڪيئن اختيار ڪئي. رسول ڇيو

---

[۵۴۲] ظهرت عليهم غالب اڇڻ يعني اهڙن تي غالب آيا. القاموس الوحيد ص۱۰۱۱ [۵۴۳] تفسير جامع البيان في تفسير القرآن ص۲۷۶ تا ۲۷۷ واقرأ ايضا
تفسير جامع البيان في حديث من طريق عبد ابن مسعود قال عليه صلوة والسلام هل تدري ما اين اتخذت بنو اسرائيل الرهبانية قلت الله ورسوله اعلم قال
ظهرت عليهم الجبابرة بعد عيسى يطلبون بالمعاصي فغضب الله للايمان فقاتلوهم فهزم اربع مرات فلم يبق منهم الا القليل فقالوا تعالوا نتفرق في الارض
الا ان يبعث الله النبي الذي وعدنا عيسى يعني محمدا صلى الله عليه وسلم فتفرقوا في غيران الجبال واحدثوا رهبانية فمنهم من تمسك بدينه ومنهم من كفر ثم
تلا هذه الآية ۽ وتفسير ابن كثير الجزء الرابع

تہ اسڻ ۽ سڏ سان رسول ۽ بهتر چاڻن ٿا. پاڻ فرمايائون تہ عيسيٰ عليہ السّلام کان پوءِ

کجھ ماڻهو بادشاهه ٿي ويٺا هن جاءِ مڪمل هئاسين بني اسرائيلن ۾ غالب اچي ويا

ايمان وارن کي اهڙي کاوڙ آئي ۽ اهڙن سان جنگ کيائون، مؤمنن کي ڏيئي پير اڻڻست

آئي ۽ اهڙو تعداد گهٽ گهٽ ٿي ويو، پوءِ پاڻ ۾ چوڻ لڳا تہ اڳر اهي ماڻهو سانتي غالب

اچي ويا، تہ اسان کي ڪنهن جڳهه تي رهڻ جي دعوت ڏيڻ جي لاءِ ڪو به باقي نہ رهندو

الهي ڪري اچو تيستائين مڪي ۾ منتشر ٿي وڃون جيستائين اهو نبي مبعوث ٿئي

جنهن جي بعثت جو وعدو حضرت عيسيٰ عليہ السّلام کيو هو يعني حضرت محمد صلي الله عليہ وسلم

جي بعثت تائين. پوءِ اهي ماڻهو هاري ۽ ڪاڪڙي جبلن جي غارن ۾ هليا ويا ۽

رهبانيت ايجاد کيائون پوءِ اهڙن مان ڪن ماڻهن پنهنجي دين کي مضبوط ڪيو ۽ ڪافر

ٿي ويا. ان کان پوءِ حضور صلي الله عليہ وسلم جن هي آيت يعني ورهبانيتن ابتدعوها الخ

تلاوت فرمائي. عليہ

وفي العباسي اختاروا الرهبانية ليبتغوا من فتنة بولس اليهودي وثانيها ان

اكثرهم انهم لم يتوسلوا بها الى مرضات الله ولكنهم جعلوا شيئا المنافع الدنيوية

وثالثها ان في الكلام فما اي ما فرضناها عليهم الا لاجل كانت على الاستحباب

والندب ثم فرضناها عليهم فما رعوها الا قليلا منهم اسفوا بمحمد صلعم بعد

ان استقاموا على الطريقة ورابعها ان الصالحين من قوم عيسيٰ عليہ السّلام ابتدعوا

الرهبانية وانفرضوا على انفسهم ثم جاء بعدهم لم يرعوها وفي يسير هذا

قوله ثم فاتينا الذين آمنوا منهم اجرهم في العباسي هم الذين لم يبالغوا

دين عيسيٰ عليہ السّلام وبقي منهم اربعة وعشرون رجلا في اهل اليمين جاءوا الى

النبي صلعم واسلموا به ودخلوا في دينه وكثير منهم فاسقون ۵ وفي رواية فاتينا

الذين آمنوا منهم اجرهم هم الذين آمنوا بي وكثير منهم فاسقون الذين كذبوني

عليہ هكذا في نظهري ص ۳۱۶-۳۱۷ ؟ ۱۱ برواية بغوي رح. عليہ تفسير ابن عباس عن ص ۳۲۴ سورة الحديد مرهي الفاظ هكذا

اشاعت مصر

* تفسير ابن عباس عربي ص ۳۲۴ اشاعت مصر ۾ هي الفاظ هكذا

قال المفسرون فی هٰذه الآیة ان الجبابرة ظهروا علی امة عیسٰی بعد رفعه فقاتلوهم ثلث مرات فقتلوا حتی لم یبق منهم الا القلیل فتحصنوا علی رؤس الجبال فاربین من الفتنة متحملین کلفا ومشاقا زیادة علی المکتوبة[۵۸] علی انفسهم من الخلوة والاعتزال والتقلب فی المغارات والکهوف کما روی عن ابن مسعودؓ ان النبی صلعم قال یا ابن مسعود اما علمت ان بنی اسرائیل تفرقوا بعدی فرقة کلهم فی النار الا ثلث فرق فرقة آمنوا بعیسی علیه السلام وقاتلوا اعداءه فی نصرته حتی قتلوا وفرقة لم یکن لهم طاقة بالقتال فامروا بالمعروف ونهوا عن المنکر وفرقة لم یکن لهم طاقة بالامرین فلبسوا العبا وخرجوا الی القفار[۵۹] والفیافی وقال بعض العلماء فی قوله ابتدعوها ما یرید الله به الدوام ولکن المراد انهم اخترعوها من عند انفسهم ومن رهبانیتها هٰذا وذلک لان الله تعالٰی جعل فیهم هٰذه الخصال وبالجملة الامور قد ورد فی الامم السابقة وفی اسالفة هٰذه الامة اشیاء تحمد علی ان السالکین والمریدین اذا انقطعوا عن اهل الدنیا اما ان تظهر لهم الطالب بالغرور والجاه فیطلب التی سمّة والتشیخ بالتلبیس والتجیل ویبلغ الی کرامات یطلب کرامات کالزهاد والعباد فانهم الزاهد الادعاء فیظهر له الکرامة ویبلغ الیها ویکون فارغا عن الکل فیبلغ المعرفة والمعرفة راس ماله شعر۔ المیح یفعل المیح۔ عاشق قلاپیب۔ یا نی یم برمة۔ قد بنا هٰذه الخیام۔

یہ تفسیر ابن عباس میں مذکور آھی تہ بنی اسرائیلن جو رھبانیت کی اختیار کیو انجاڻن اسباب ھنا ھک ھی تہ جیئن ھو یوس یھودجی فتنی کان پوٹڻ کان رڳا حاصل ھن۔ بیو ھی تہ اکثر بنی اسرائیلن رھبانیت شان الله جو رضا مندی وحاصل تکیو پر نہ الهیءَ کی دنیا جی فائدن حاصل کرڻ جو ذریعو بنایو تیون ھی تہ کلام میں "ما" آیو آھی۔ یعنی اشا الهیءَ

---

۵۸ المکتوبة:۔ کتیب:۔ پھاڙن جی درمیان جی ھیٹاھین زمین۔ القاموس الوحید ص۱۶۲۵

۵۹ القفار۔ قفر:۔ بیشان تلاش کرڻ مان دیاڑ سیر وقفاریر عربی آھی۔ القاموس الوحید ص۱۲۵۵

رهبانيت) جي مٿن فرض نه ڪيو هو. يا مطلب هي آهي ته اهو مستحب هئي پوءِ ان مٿان
ٿي واجب يا لازم قرار نه ٿي، پوءِ اهڙن ماڻهن اڪثر ماڻهن انجي نگهداشت نه ڪئي باقي
اهڙن ماڻهن مٿان جن حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جن تي ايمان آندو جو هو
ان کي پنهنجي حق جي راهه تي مستحڪم رهيا. ۽ چوڻ سبب هي آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام
جي قوم مان صالحن شخصن رهبانيت ايجاد ڪئي ۽ اهڙن پاڻ تي، نيڪي لازم قرار ڏنو پوءِ
جيڪي ڪاوڙ پوءِ آيا تن مان ٿورن کان سوءِ باقي ماڻهن انجي صحيح نگهداشت نه ڪئي.
جنهنڪري هي الهي فرمان دلالت ڪري رهيو آهي يعني فَاٰتَيْنَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْهُمْ
اَجْرَهُمْ ترجمو:- "پوءِ جن اهڙن مان ايمان آندو تن کي اسان سندن اجر ڏنو"
تفسير ابن عباس ۾ مذڪور آهي ته اهي اهي ماڻهو آهن جن حضرت عيسيٰ عليه السلام جي دين
جي مخالفت نه ڪئي هئي ۽ اهڙن مان جو ڪو ماڻهو باقي رهيا جيڪي اهل ٻين
مان آهن سي نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم جن جي خدمت ۾ حاضر ٿيا ۽ حضور
جن تي ايمان آڻي سندن دين ۾ داخل ٿيا.
وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ ۽ ڪيترا اهڙن مان نافرمان آهن." ۽ هڪ ٻي روايت ۾ آهي
ته فَاٰتَيْنَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْ مان مراد اهي ماڻهو آهن جن مومنن ايمان آندو
۽ وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ مان مراد اهي ماڻهو آهن جن منهنجي تڪذيب ڪئي.
مفسرين حضرات هن آيت شريف ۾ فرمايو آهي ته حضرت عيسيٰ عليه السلام جي آسمان تي اهڻ ڪي
وڃڻ کان پوءِ سندس اُمّت تي طاقتور بادشاه غالب اچي ويا پوءِ اهڙن امتين
اهڙن طاقتور بادشاهن سان تي پيرا جهاڳيو جنهن ۾ هو (امتي) قتل ڪيا ويا باقي
ٿورڙا وچي بچيا پوءِ اهڙن هٿتي ۽ فساد کان پڇي جبلن جي چوٽين تي وڃي گوشه
نشيني اختيار ڪئي ۽ گهٽين ئي تڪليفون پنهنجي سرن تي ڪنيائون. الغرض ته خلوت
اعتزال يعني نڪاح کان بلڪل بي تعلقي ۽ غارن ۽ جهنگلن ۾ رات ڏينهن عبادت
۾ گذارڻ اهڙنجو معمول رهيو جيئن.

حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالیٰ عنہ کان روایت آھي تہ تحقیق نبي اکرم حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم جن فرمایو تہ ای ابن مسعود رضہ تہ کي خبر ھئي گھرجي تہ بني اسرائیل راھل کتاب جیکي تہ کان اڳ گذري چکا آھن اھي، ستر[72] فرقن ۾ ورھائجي ویا ۽ جن مان ھڪ فرقو (دوزخ کان) نجات حاصل کئي ۽ بیا باقي ھلاک تي ویا یعني دوزخي تي ویا ھڪ فرقي تہ حضرت عیسیٰ علیہ السلام تي ایمان آندو ۽ سندس دین تي قائم رھیا ۽ حضرت عیسیٰ علیہ السلام جي من ۾ سندس دشمن بادشاھن سان جھاڙ کیائون ایتري تائین جو بادشاھن، اھن حوارین کي قتل کري چڏیو. (اھو فرقو جنتي ٿیو) ۽ بیو فرقو اھو ھو جنھنکي جھاڙ جي طاقت نہ ھئي پو ۽ اھن نیکي ۽ جو حکم کیو ۽ برائین کان روکیو. ۽ تیون فرقو اھو ھو جو اھنکي اھن بہ ھي کان جي طاقت نہ ھئي پو ۽ اھن کثرت (کوڙ) کي ۽ سیر و سیاحت لاءِ نکتا ۽ راھب بنجي ویا.

۽ کن عالمن "بتدعوھا" متعلق چیو آھي تہ اللہ تعالیٰ کي اھو لفظ چیني برائي یا ذمت نہ چاھي آھي، پر مراد ھي ۽ آھي تہ اھن (بني اسرائیلن) پاڻ کي اھي ۽ کي ایجاد کیو ۽ پاڻ تي ئي اھن واجب قرار ڏنو ۽ اھو اھي ۽ لاءِ تہ اللہ تعالیٰ کي اھن ۾ ھي ۽ خصلت پیدا کئي ھئي. ۽ حاصل کلام تہ سڀ کان سابقہ امتن ۾ پکي بعد دیگرے ھلندا رھیا ۽ ھن امت مرحومہ ۾ ھي ۽ گاھ آھي تہ سالکن ۽ مریدن جن ھن دنیا دارن کان قطع تعلقات کئي تہ پو ۽ اھن حقیقت ۾ رھبانیت جي پوري نگھداشت کئي. یاد ري ھي ۽ گاھ آھي تہ طالب، لغو ۽ جا ۽ ۽ مرتبي شا اھن دنیا دارن لاءِ ظاھر ٿین و پو ۽ اھا ئي شي ۽ طلب کن وجیکا اھن جي لاءِ مقرر آھي. ۽ بزرگي، خرقہ ۽ قیس سان ئي وڏي ٿي یا صاحب کرامات جو ۽ ھشمند ٿیندو آھي. جیئن زاھن ۽ عبادت گذارن پاڻ پو ۽

---

[72] قاضي ثناءاللہ پاڻي پتي رح تفسیر مظھري ص ۳۱۶ ج ۲ ۽ امام بغوي رحمۃ اللہ علیہ جي سند نقل کئي آھي جنھن ۾ چیو ویو آھي تہ اھل کتاب بہ ستر فرقن ۾ ورھائجي ویا.

اهي مستجاب الدعوات زاهد آهن جنهن کي ڪرامات ظاهر ٿيندي آهن ۽ هو انهن ڪرامات
کي حاصل ڪندو رهندو آهي. يا وري اهو ريني هن امت جو راهب، تمام امور دنيا کان
فارغ هوندو آهي ۽ معرفت جي ڪمائيت ڪندو رهندو آهي ۽ معرفت سچي موٽي
آهي. ڪهڙن شاعر چيو آهي. شعر:- يعني خوبصورت، خوبصورت کي ئي پسند ڪندو
آهي- ۽ عاشق ڪڏهن به انجو جواب نه ڏيندو آهي ۽ پرائي شين جا هميشه- انسان
هي تنبو ناهيا آهن. والله اعلم.

يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ بالرسل و بعيسىٰ بان الكل حق اتَّقُوا اللّٰهَ عن مخالفة بعض ما
بشّر بنبوة محمد صلعم وَاٰمِنُوْا بِرَسُوْلِهٖ يعني محمد صلعم يُؤْتِكُمْ يُغْفِرْ لَكُمْ من التفضل الحظ الوافر نصيبا من
رحمته فان نصيب الاول بالايمان بعيسىٰ ع م و الثاني بمحمد ص في جامع الاصول بروايت النسائي عن ابن
عباس و الاخر ذلك من الطوائف المذكورة قالوا نتعبّد كما تعبّد فلانٌ و نسيح كما ساح فلانٌ
وهم على شركهم لا علم لهم بايمان الذين اقتدوا بهم فلما بعث النبي صلعم لم يبق منهم الا قليلٌ
حفظ رجلٌ من صومعته و رجلٌ بسائح من سلحته و صاحب الدير من ديره فآمنوا به و صدّقوه
قال الله تبارك و تعالىٰ يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله و آمنوا برسوله يؤتكم كفلين من رحمته و في الصحيحين
عن ابي موسى الاشعري ثلثة لهم اجران رجلٌ من اهل كتاب آمن بنبيه و آمن بمحمد صلعم و العبد
المملوك اذا ادّى حق الله و حق مواليه و رجلٌ كانت عنده امةٌ يطأها فادّبها فاحسن تاديبها
و علّمها فاحسن تعليمها ثم اعتقها فتزوجها فله اجران و يجعل لكم نورا تمشون به في الناس
في الجامع الاصول بروايت النسائي و قال و يجعل لكم نورا تمشون به القرآن و اتباعهم النبي صلعم
و بينه بغير جهالكم لا تنظر وسواسكم في خاطري لا يخطر او هو علم الاولا بالذات و الصفات و الافعال
و ثانيا بالاحكام و ثالثا بالمعاملات و رابعا بالحقائق و خامسا بالخلافة و يزد بين النور
و النور المذكور في قوله تعالىٰ نورهم بين ايديهم وَيَغْفِرْ لَكُمْ ما صدر عنكم من الزلات و الهفوات على
وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ اذعاده الغفران رَّحِيْمٌ ٥ ازسنة الرحيم العامة و الخاصة.

علم هفوة:- لغزشون. القاموس الفريد ص 655.

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا - يعني رسولن ۽ حضرت عيسيٰ عليه السلام تي الهڻي ۽ حيثيت سان ايمان رکڻ واروَ تہ اهي سڀ برحق آهن. اتقوا الله :- الله ڏ ڪاه ڏجو يعني جن هن الله تعالىٰ حضرت محمد ڪريم صلى الله عليه وسلم جن جي نبوت جي خوشخبري ڏني تہ اهل ڪتاب ان الهڻي خبر جي مخالفت ڪرڻ لڳا تہ الله تعالىٰ ڪين فرمايو اتقوا الله. الله ڪان ڊجو وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ :- يعني الله ڏ جي رسول حضرت محمد صلى الله عليه وسلم تي ايمان آڻيو. يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ :- توهان کي ثواب جا ٻه حصا عطا ڪندو. كِفْلَيْنِ، ماخوذ آهي كِفْلٌ مان جنهنجي معنىٰ آهي واڌر رکڻي، حصي مان ٻه حصا ڏيندو. مِنْ رَحْمَتِهِ :- پنهنجي رحمت مان ثواب جا ٻه حصا عنايت فرمائيندو هڪ حصو ثواب جو حضرت عيسيٰ عليه السلام تي ايمان آڻڻ جي ڪري ۽ ٻيو حصو ثواب جو حضرت محمد ڪريم صلى الله عليه وسلم جن تي ايمان آڻڻ جي ڪري.

جامع الاصول ۾ نسائي شريف جي روايت سان حضرت ابن عباس رضي الله تعالىٰ عنهم اجمعين کان روايت منقول آهي چيائون تہ اسان عبادت ڪندا سون جيئن فلاڻي عبادت ڪئي ۽ اسان سڀ ڪندا سون جيئن فلاڻي سڀ ڪيو ۽ اهي پنهنجي شرڪ ۾ مبتلا هئا، انهيءَ ڪري انهن ماڻهن جي ايمان متعلق به علم نہ هو جن سنن پيروي ڪئي، پوءِ جڏهن نبي ڪريم صلى الله عليه وسلم جنهيءَ موڪليو ويو تہ انهن مان باقي بچيل رهيا هئا جن کي اسان اجر ڏيندا سون. انهن مان ڪي اهو ماڻهو آهي جنهن وڃي خانقاه وسايئ ۽ الهڻي عبادت ۾ مصروف رهيو ۽ ٻيو اهو ماڻهو آهي جنهن سياحت ڪرڻ واري جي سربراهي ڪئي ۽ پٽيان هلڻ واري جي پيراهي ڪئي پوءِ انهن حضور صلى الله عليه وسلم جن تي ايمان آڻيو ۽ سنن تصديق ڪيائون. پوءِ الله تعالىٰ جلشانہ فرمايو يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَآمِنُوا بِرَسُولِهِ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهِ.

۽ صحيحين ۾ حضرت ابوموسيٰ اشعري رضه جي روايت سڃاڻيو آهي ته رسول الله صلي الله عليه وسلم
جن فرمايو تن رقسمن ڇاماڻو آهن جن کي بيڻي اجر ملندو. اول اهڪتابي شخص جنهن پنهنجي
نبي ۽ تي ايمان آندو ۽ پوءِ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جنهن جي به تصديق ڪيائين. ۽ بيو
اهو ماڻهو جيڪو غلام آهي جنهن الله ۽ جو فرض ۽ حق به ادا ڪيو ۽ پنهنجي آقائن جو حق
به ادا ڪيائين ۽ تيون اهو ماڻهو آهي جنهن وٽ ڪا باهي آهي، جنهن ڪاهو هميشه ري
ڪريٽو پوءِ (نبي (سلامي) آداب ڇڏي طرح سيکاري ڇڏي ۽ سٺي ديني تعليم ڏني ڇڏي تو
پوءِ (نبي آزاد ڪري ساڻس نڪاح ڪريٽو ته اجر آهن. عه۶۲
ويجعل لكم نورا تمشون به:- يعني نوراني اهڙو نور عطا ڪندو جنهنکي اوهان ماڻهن
مر ڪٽي هلندؤ.
جامع اصول ۾ بروايت نسائي مذڪور آهي ته نور مان مراد قرآن جو نور ۽ حضرت
نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وصحبه وسلم جنهجي تابعداري ڪرڻ آهي.
يا نور مان مراد نوراني اهڙو جمال آهي جنهن متعلق اوهانجي اکين، سواءِ
اوهانجي جمال جي نه ڏٺو هوندو ۽ نه ئي اوهانجي دل ۾ ئي اهڙو خيال آيو
هوندو ۽ اهو عزت وار نور رجال هوندو. يا نور مان مراد علم آهي
اولا بالذات والصفات ۽ اهو جو جيو الشئ ۽ ثانيا علم بالاحڪام آهي ۽ ثالثا
علم بالمعاملات آهي ۽ رابعا علم بالحقائق آهي ۽ خامسا علم بالخلافت آهي
يا وري نور مان مراد نور مذڪور آهي جنهنجو ذڪر الله تعالىٰ جي منڪر
فرمان يسعىٰ نورهم بين ايديهم ۾ موجود آهي.
ويغفر لكم:- ۽ الله تعالىٰ اوهانجا ڪن ريل ڪناهه ذنبون ۽ لغزشون معاف فرمائيندو
جيڪي اوهان کان صادر ٿيا آهن. والله غفور:- ۽ الله بخشڻهار آهي جو ته سندس
عادت ئي بخشڻ آهي. رحيم:- نهايت مهربان آهي جو ته سندس الرحمة عام ۽ خاص آهي.

عه۶۲ هڪڙا في مظهري ايضا ص ۱۱۶، ۳۱۹-۳۲۰ عه۶۳ يعني رحمت جو طريقو عام ۽ خاص آهي.

لِئَلَّا يَعْلَمَ لا من یں عبید و بقرینہ قرأۃ یعلم اَهْلُ الْكِتَابِ الذین لم یؤمنوا
بِمُحَمَّدٍ صلعم اَلَّا يَقْدِرُونَ لا یستطیعون ان یحضروا عَلٰى شَيْءٍ مِّنْ فَضْلِ اللّٰهِ
لا ینالون الفضل الذی ھو الایمان بمحمد و المیثاق علی دین عیسٰی و الفضل عام
لکل ما یتفضل بہ الانسان من النعم الجسام من النعم و المغفرۃ و الرحمۃ الی غیر ذلک
فی جامع الاصول عن ابن عباس رض لئلا یعلم اھل الکتاب الذین یشبھون بکم ان
لا یقدروا وَاَنَّ الْفَضْلَ کلہ بِیَدِ اللّٰهِ لا بید احد و لا بسبب یُؤْتِیْهِ مَنْ
یَّشَآءُ من عبادہ و قیل لا غیر مزیدۃ و المعنی لیلا یعتقد اھل الکتاب انھم
لا یقدرون النبی و المؤمنون بہ علی شیء من فضل اللّٰهِ و لا ینالون فیکون ان الفضل
عطفا علی ان لا یعلم و فی ابن عباس نزلت من قولہ یا ایھا الذین اٰمنوا فی شان
عبد اللّٰہ ابن سلام حیث افتخر علی ابی بنکعب و اصحابہ بان لنا اجرین و لکم
اجر واحد و روی البخاری ان رسول اللّٰہ صلعم قال مثلکم و مثلا بین مثل
رجل استاجر اجیرین فصلی الی العصر ثم استاجر الفریقین ففضوا
و قالوا نحن اکثر عملا و اقل اجرا فقال ھل نقصتکم مما شرطت لکم قالوا لا
قال فذاک فضلی اوتیہ من اشآء و فی جامع البیان و کثیر من المفسرون
علی ان الخطاب فی یا ایھا الذین اٰمنوا بھذہ الامۃ المرحومۃ و المراد من قولہ اٰمنوا
برسولہ دوامہ و ثباتہ و سبب نزولہ ان اھل الکتاب ممن اٰمن بالقرآن افتخروا
بان لھم کفلین من الاجر ففضل الامۃ المرحومۃ علیھم بالنور و المغفرۃ فمعناہ
یا امۃ محمد اعطیناکم کفلین کما اتیناھم کفلین یعلم المؤمنون منھم بان فضل
اللّٰہ لیس بید احد فان اتیناھم کفلین من الاجر بایمان نبیھم و بمحمد صلعم
اتیناکم کفلین من رحمتہ بالایمان و بالتفضل من اللّٰہ و کیف لا و اللّٰہ ذو الفضل
العظیم ہ تنبہ باللّٰہ العظیم الفضل العظیم فبالتنبیہ یحصل الاجر الثالث

ع۶۲ فضل ۔ منتشر تیل ۔ کرنا ۔ مراد آمیزش ہونا راض ثیا ۔ القاموس الوحید ص ۵۰۵

ع۶۳ یہ عبارت تفسیر جامع البیان فی تفسیر القرآن عربی ص ۲۶ ج ۲ واقع بھی، شیخ السید معین الدین مطبع فاروقی دھلی لونڈا ۔ شیخ علی حسن اللّٰہ بنجابی تفسیر انوار الاسرار جامع البیان لکھیوا، جن میں تا اھل کتاب یونا الوجامع البیان فی تفسیر القرآن ۲ ھ۔

ان اللہ وتر یحب الوتر والعظیم اما فیہ احترازی لان الفضل المطلق قد یکون للاجتناب
ومن الاجتناب عم[66] وعمتک ما لم تکن تعلم۔ قل بفضل اللہ وبرحمتہ فبذالک فلیفرحوا
ومما بہ الی الدنیا التی العبد الی الاخرۃ من الحاتیۃ واتساع المال فیتناصون ویحسنون۔
وروی عن النبی صلعم حین شکی المہاجرون عن الانصاری فی التسبیح والتہلیل فقال ذالک
فضل اللہ یؤتیہ من یشاء ثم ما کان من الانحراف فکما یبسط الرزق لعبادہ فبغوا وشغلوا[67]
بہا عن العقبیٰ امتحاناً واختیاراً لان سجیت النفس عم[68] الاغترار بالدنیا والافتخار بہا
ولعلک کذالک روی الدنیا عن الانبیاء والاولیاء وتفضل بہا علی کثیر من اعدائہ لمناسبۃ
الدنیا ومن تبعہا عند جل ذکرہ ولو کانت الدنیا ما تزن عند اللہ جناح بعوضۃ ما سقی
کافرا منہا شربۃ ماء ومناسبۃ الخاتمۃ بالخاتمۃ لانہ ان من جملۃ الفضل سماع قول
المرأۃ التی تجادل وردالصدر الی الحجز وعلی عکسہ ان الفضل یوجب التسبیح و
کذالک العکس۔

ترجمہ:- "رہی عنایت الہیٰ کری کنو) نہ جیئن اہل کتاب کی ہی ءَ گاھ معلوم ٹی وی
نہ الھنکی اللہ ؟ جی فضل جی کنھن حصی تی بہ دسترس نہ آھی ءَ ھی نہ فضل اللہ
جی ھت مہ آھی اھو جنھنکی چاھی عطا فرمائی ءَ اللہ ؟ وڈی فضل وارو آھی۔"

لئلا یعلم:- لا (نافیہ) زائد آھی ءَ الھی ءَ جی قرأت لیعلم جی تائید کریٹی۔
اھل الکتاب:- مراد اھی ماھٹ کھن جن حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم
جن تی ایمان نہ آندو۔ الا یقدرون علی شیء من فضل اللہ:- یعنی اہل کتاب کی خبر ھئی
گھر جی نہ اللہ ؟ جی مشیت کا نسواء اللہ ؟ جی فضل جی کنھن بہ حصی کی بیھنی اختیار
سان ھو حاصل کری نہ تا سگھن۔ فضل مان مطلب آھی حضرت محمد ۲ جن تی ایمان آھٹ
ءَ حضرت عیسیٰ ع ۱ جی دین تی پختہ رھٹ۔ یا فضل عام آھی ھر ان شیء جی لاءِ جیکا

---

[66] اجتناب - جذب:- مائل کرنا - چکنا اقاموس الجدید ص ۸۶
[67] شغلوا:- بی تجھ تیا اقاموس الجدید ص ۳۴۲ [68] سجیۃ:- طبیعت - عادت اقاموس الجدید ص ۲۸۸

انسان شاپلائي ڪري ٿي يعني جسماني نعمتون ۽ نوري ۽ مغفرت ۽ رحمت الي غيرذالڪ سڀ فضل ۾ شامل آهن.

جامع اصول ۾ حضرت ابن عباس رضي الله تعالي عنهما کان روايت مذڪور آهي ته "لئلا يعلم اهل الڪتاب" مان مراد اهي ماڻهو آهن جيڪي الله شاه رشڪ ۽ حسد ڪن ٿا يا الله؟ جي فضل کي حاصل ڪرڻ جي قدرت نه ٿا رکن. "وان الفضل" الله بيد الله:- ۽ بيشڪ سڀ جو سڀ فضل الله تعالي؟ جي دست قدرت ۾ آهي، ٻئي جي وس ۽ هٿ ۽ سبب ۾ نه آهي.

"يؤتيه من يشآء":- هو پنهنجن بانهن مان جنڪي چاهي، تن کي عنايت ڪري ٿو. ۽ "لئلا يعلم" بحث ڪن اهل علم جو چوڻ آهي ته "لا" زائد ي نه آهي. مطلب هي آهي ته اهل ڪتاب اهو نه سمجهن يا هي عقيدو نه رکن ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن ۽ مومن يعني مڪمل ايمان آڻڻ وارا الله جي فضل کي نه ٿا حاصل ڪري سگهن. [69] پوءِ اهڙي صورت ۾ "ان الفضل"، "ان لايعلم" تي عطف ٿيندو.

۽ تفسير ابن عباس ۾ مذڪور آهي ته هي آيتون يعني يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله، کان سورت جي آخر تائين عبد الله بن سلام جي حق ۾ نازل ٿيون هيون جو ان حضرت اُبيّ بن ڪعب رضي الله عنه بين اصحاب النبي صلي الله عليه وسلم جن ۾ فخر ڪيو هو ته اسانکي به اجر ملندو ۽ ٻڌهائنجي لاءِ هڪ اجر آهي.

بخاري شريف ۾ هڪ روايت آهي عليه السلام ته رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو ٻڌهائنجي مُدت گذشته اُمتن جي مُدت جي مقابلي ۾ ايتري آهي جيتري عصر کان مغرب تائين جو وقت هوندو آهي. ٻڌهائنجو يهود ۽ نصارن جو مثال ائين آهي، جيئن ڪنهن شخص مزدورن کان ڪم ڪرائڻ چاهيو ۽ چيائين ته

---

[69] هڪذا في مظهري ص ۳۲۱، ۱۱۰ عليه السلام حضرت ابن عمر رضي الله عنه کان روايت آهي. مظهري ص ۳۲۱، ۱۱۲

هڪ هڪ قيراط مزدوري، تي بن پهرن تائين منهنجو ڪم ڪيو ڪري سگهندؤ؟
ٻيو ڏين هڪ هڪ قيراط تي بن پهرن تائين ڪم ڪيو پوءِ ڪم ڪرائڻ
واري چيو ته هاڻي بن پهرن کان عصر تائين هڪ هڪ قيراط جي مزدوري،
تي ڪير ڪم ڪري سگهندو؟ اهو ٻڌي يهوديءَ نصارىٰ هڪ هڪ قيراط تي بن پهرن کان
عصر تائين ڪم ڪيو پوءِ ڪم جي طلبگار چيو ته هاڻي عصر کان مغرب تائين بن
بن قيراط اُجرت تي ڪير ڪم ڪري سگهندو؟ بُڈو ڏوهان ئي اُهي ماڻهو آهيو
جو عصر کان مغرب تائين ڪم ڪرڻ وارا آهيو. خبردار ٿيو ڏوهاڻي اُجرت
پيٽي هوندي. اهڙيءَ اعلان تي يهودي ۽ عيسائي ناراض ٿيا اهڙن چيو ته اسان ڪم تہ
گهٽ ڪرڻ وارا آهيون ۽ مزدوري وري گهٽ حاصل ڪرڻ وارا آهيون.
الله تعالىٰ فرمايو ته جيڪو شرط مون اوهان سان ڪيو هو ڇا مون اوهاڻي نقصان
ڏنو آهي؟ يعني اوهان جو حق ڪٿي مون اوهان تي ظلم ڪيو آهي؟ يهودين
۽ عيسائين چيو ته، الله جو فرمايو پوءِ هي منهنجو فضل آهي جنهنڪي چاهيان
ٿو تنهنڪي ڏيان ٿو. ۱۲

۽ جامع تبيان ۾ مذڪور آهي ۽ گهٽ مفسرن جو هي راءِ آهي تہ يا ايها الذين
آمنوا اتقوا الله وآمنوا برسوله خطاب هن امت مرحومه کي آهي. ۽ آمنوا
برسوله مان مراد اهڙيءَ ايماني خصلت تي دائم ۽ قائم رهڻ آهي. ۽ هن آيت
جو سبب نزول هي آهي تہ اهل ڪتاب مسلمان، سڀني صحابه ڪرام رضوان الله تعالىٰ
عليهم اجمعين تي فخر ڪيو ۽ چوڻ لڳا تہ اسانکي ٻيڻو اجر ملندو ۽ ڏوهانکي
هڪ اجر ملندو. صحابه ڪرام رضه کي مسلم اهل ڪتاب جو اهو فخر ڏسي اهڙيءَ
تي الله تعالىٰ هي آيت مبارڪ نازل فرمائي جنهن ۾ سڀني مؤمن جي لاءِ اهل
ڪتاب جي مسلمان ڏانگر پيٽي اجر جي وضاحت فرمائي ويئي ۱۲ يعني اسان

---

۱۲ هڪڙا في نظهري ص ۳۲۲-۳۲۳. ۱۲ هڪڙا في نظهري ايضا بروايت ابن ابي داؤد وحاڪم
مقاتل جي روايت سان بيان ڪيو آهي. ص ۳۱۹، ۱۱۲.

امت مرحومہ کي اهڙن اهل کتاب جي مٿان ٿوري مغفرت ۽ فضيلت ڏيڻ سون ٻوڌ
مطلب هي نٿيندو ته اي امت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم جي اسان اوهان کي ثواب
جا به حصا ڏنا سين جيئن اسان اهڙن اهل کتاب کي ثواب جا به حصا ڏنا هئا سين ته جيئن
مومن جاڻن ته الله جو فضل ڪهڙن ٻڌي جي هٿ ۾ اختيار ۾ آهي.
ٻوڌ اسان اهڙن اهل کتاب کي ٻيڻو اجر هڪ ڪري ڏنو جو اهڙن پنهنجي نبي ۽ ٻي ۽ سندس
ڪتاب تي به ايمان آندو ۽ حضرت محمد صلي الله عليه وسلم جن تي ۽ قرآن کي سچي هجڻ
تي به ايمان آندو ۽ اي مؤمنو! اسان اوهان کي پنهنجي رحمت مان ثواب جا به حصا
ڏنا آهن هڪ الله ۽ حضرت محمد ڪريم صلي الله عليه وسلم ۽ قرآن تي ايمان آڻڻ
ڪري ۽ ٻيو الله جي طرفان خصوصي فضل ۽ مهرباني عطا ڪرڻ ڪري.
وڪيف لا والله ذوالفضل العظيم ۱۔ ۽ الله جو نه عنايت فرمائيندو ڇو نه هو ڏاڍي
فضل وارو آهي. هن لفظ ۾ الله عظيم جي طرفان فضل عظيم جي خوشخبري آهي
ٻوڌ خوشخبري ڏيڻ سان اجر به حاصل ٿيندو. جو الله جو اڪيلو آهي وحده لاشريڪ له
آهي ۽ تنهائي ڏي ڪي پسند ڪندو آهي.
العظيم يا ته اهڙي مان حفاظت ڪرڻ مراد آهي ڇو نه مطلق فضل ياڻ ڏاهن جڪ
۽ مائل ڪرڻ لاءِ هوندو آهي. ۽ الجن اب مان هي گاهيون مطلوب آهن يعني آيت
وعلمك مالم تكن تعلم ترجمه:- "۽ جيڪي لڻ نه ڄاڻندو هئين سو تو کي سيکاريائين"[1]
آيت قل بفضل الله وبرحمته فبذالك فليفرحوا ترجمه:- "چو ته الله جي فضل سان
۽ سندس باجهه شار نازل ٿيندا آهي ٻوڌ ان تي خوش ٿيڻ گهرجن".[2]
۽ دنيا جو هر عيش وعشرت وار و سامان ۽ آخر جي لحاظ کان عاقبت محمود ۽ مال جي
ڪشادگي ٻوڌ هڪ ٻئي کي ڏيڻ ۽ احسان ڪرڻ تا. ۽ حضور نبي اڪرم صلي الله عليه وسلم جن کان
روايت آهي ته جنڊ هن مهاجرن، انصارن جي تسبيح ۽ تهليل متعلق شڪايت ڪئي ته ٻوڌ

---

[1] سورة نساء آيت نمبر ۱۱۳ رڪوع ۱۷. [2] سورة يونس آيت نمبر ۵۸ رڪوع ۶.

پاڻ فرمايائون تہ اهو الله ڄو فضل آهي جنهنکي چاهي تنهنکي ڏئي ٿو ۽ اهڪاندڙ کشي نہ هئي. پوءِ جڏهن الله تعالىٰ پنهنجن پاڻ جي رزق کي کشادو ڪيو تہ پوءِ اهڙ بغاوت ڪئي ۽ اهڙي سبب آخرت جي امتحان ۽ اختيار کان بي توجهه ٿياڻو تہ نفس جي عادت آهي دنيا سان غرور ڪرڻ ۽ فخر ڪرڻ. ۽ شايد ايئن هڪ روايت پڻ آهي تہ انبياء ۽ اولياء دنيا جا تارڪ هوندا آهن ۽ اهڙي ڪري هو پنهنجن گهٽ دشمنن تي فضيلت وارا ٿيا آهن. جو دنيا هڪ خسيس شيءِ آهي ۽ جيڪو ماڻهو انبياء ۽ اولياء جي اهڙي خصلت جو تابع ٿيو تہ الله ڄڏهن انجو ذڪر به بند ٿيو ۽ جيڪڏهن الله ڄڏهن دنيا جو قدر ميڙ جي هڪ پرجيڙو به هجي ها تہ الله ڄ ان ماڻهو ڏي ڪافرن کي نہ پيار ڪري ها. پر الله ڄڏهن دنيا جو قدر نہ آهي.

۽ آپڻي صاحب تفسير شيخ عيسىٰ جُند الله برهانپوري قدس سرهٗ جنا سورت الحديد ۽ سورة المجادلة جي ربط قائم ڪرڻ لاءِ فرمايو آهي تہ سورت الحديد جي انتها سورة المجادلة جي ابتدا سان مناسب آهي جو فضل واري جملي مان اهڙي عورت جو قول پڌرائڻ مطلوب آهي جنهن پنهنجي مٿس جي ٻاري ۽ بارگاهِ رسالت ۾ شڪايت ڪئي ۽ حق متعلق جهيڙو ڪيو. ۽ سورت جي ابتدا پڙهڻ عجز تي وارد تي آهي ۽ انجي برعڪس هي ڳالهه آهي تہ تحقيق فضل الهيٰ تسبيح کي لازم ڪري ويئي ٿو. ۽ اهڙيطرح انجو برعڪس. يعني تسبيح پڙهڻ الله ڄ جي فضل جو ڪارڻ آهي. والله اعلم.

ڀ تمت سورة الحديد ڀ

سورة الحديد جي ركوع نمبر چار جا مختصر اشارات.

وَلعل فی تحقیق الآیة مع ما دلّ علیه الظاهر اشارةٌ ولقد ارسلنا نوحًا العقل المنزه وابراهیم القلب الجامع لکمالات النبوة والخلیل المخلل فی العروق و الاعصاب والقوی والجوارح والمدارج والمفاصل فی العالم الصغیر والکبیر وجعلنا فی ذریتهما النبوة اسبلغت المخبرة عن الحق الی الخلق والکتاب الوحی الیة او الکلیات الخمس فی الانسان فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ بالنبوة والکتاب او الی اصل الحق وَکَثِیرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ عن هذه الحقیقة مع الحق ثُمَّ قَفَّیْنَا عَلٰی اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا اشارة الی شرع الحق الی الخلق وعلی العکس بانزال الکتب. وَقَفَّیْنَا بِعِیسَی ابْنِ مَرْیَمَ الروح القدس المؤید بالروحیة والالهیة وَاٰتَیْنٰهُ الکتاب الانجیل المبین فیه اسرار التوحید و التکریم وَجَعَلْنَا فِی قُلُوبِ الَّذِینَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً علی الخلق لانه میراثه ومن عادة الجمیل یحب جماله اِنَّ اللّٰهَ جَمِیلٌ یُحِبُّ الْجَمَالَ فَیُحِبُّهُ لاجل حسنه وَرَحْمَةً روحانیة ورحیمیة وَرَهْبَانِیَّةً لان الریاضة لکمال والتکمیل لا لاجل الکرامات والتبجیل ما قال المشائخ الاصنام والطاغوت فی الطریق اکثر من ان یُحْصٰی و من جملة الاصنام الحطام الکرامة الریاسة ومن جملتها ابْتَدَعُوهَا للعز والجاه واما ما کان للحق فهو رِعْیَتِهَا وما کان لغیر، فهو مَا کَتَبْنَاهَا عَلَیْهِمْ بهذا الامر المشوب بالریا، واسمعة اِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ الذی رضی الله عنهم ورضوا عنه فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَایَتِهَا وهو معرفة الحق فیها ومعرفة رضوانه حق فَاٰتَیْنَا الَّذِینَ اٰمَنُوا بان الکل حق اَجْرَهُمْ الحق وَکَثِیرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ عن هذه الحقائق ومعرفة الحقائق والدقائق یٰاَیُّهَا الَّذِینَ اٰمَنُوا بان الحقائق الالهیة والدقائق الکونیة حق اتَّقُوا اللّٰهَ عما سواه وجودًا وشهودًا وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهِ بانه حق یُؤْتِکُمْ کِفْلَیْنِ من الحقائق الظاهر الوجود والدقائق الظاهر العلم مِن رَّحْمَتِهِ لان الظاهر الوجود

عه رِیْنَ - رَوْنَ = غالب اچط. القاموس الوحید ص ۲۶۲

وظاهر العلم من الواحد يث وهي الرحمة الرحمانية التي من نفس الرحمٰن ويجعل تكملة

الظهور بالكليات الخمسة في الانسان الصغير والكبير تشئون تظهرون به في الاعيان[٤٦]

الخارجة في الغيب والشهادة ويغفر لكم ما يظهر منكم وما بطن فيكم لانه هو

الظاهر والباطن والله غفور بالغناء عليكم رحيم بالبقاء وبكم ليلا يعلم

اهل الكتاب القراء الذين عرضهم عن الكتاب تخفيف الفاظه وتراكيبه وقشر[٤٧]

معانيه حكى ما شاهد صحبة الاسلام محمد الغزالي كشاف الزمخشري قال عنده بلغ فنشر

القرآن ثم ما بلغ هذا في جار الله قال عنده مفتخرا به انه كفى به رحمه الله ان لا

يقدرون على شيء عند الفناء من فضل الله وان الفضل كله بيد الله بحيث

لا يتحرك عرق والاذباب والابن ولا اب يؤيد علما وعملا من يشاء من عباده

والله ذو الفضل العظيم ومن فضله العظيم الظهور تنزلا بالرؤية ان

مجملا وبالتفصيل ان في الشهادة عقلا ونفسا وعرشا وكرسيا وما كان من النحل

ومن المشتري ومن المريخ ومن الشمس ومن الزهرة ومن القمر ومن الاكرة

الاثير والريح والماء والتراب ومن الموالين والانسان واضافه واشغاله و

كملا وكذلك الشهود تصرحا فان الايمان به والاسلام به والايقان به والتيقظ

به والتعبد به والشهود به والمعاينة به والعينية به والتخلق به

والتحقق به والتحقيق به والخلافة به والقطبية به والعرفية به والكل به

لانه الامر كله لله يتفكرون في انفسهم ما لا يبدون لك هو الاول والاخر والظاهر

والباطن وهو بكل شيء عليم ٥

ترجمہ:- آیات جی تحقیق میکھ، شارات آھن باوجود هن گاھ جی جو ظاهري معلوم پئي ٿئي

تي دلالت کري رهيو آهي. ولقد ارسلنا نوحا و ابراهيم الخ:- بیشک اسان نوح عليه السلام کي پاڻ

عقل ڏيئي ۽ ابراهيم عليه السلام کي ڪمالات نبوت جي لاءِ قلب جامع ڏيئي موڪليو سون

---

[٤٦] الاعيان:- مشاهده القاموس ص ٧٦٢ [٤٧] وقشر:- چلڻ - كل لاهڻ - كرنبد القاموس الفريد ص ٥٣٢

عضلیل، رگون ۽ اعصاب، قوت ۽ عضون، مدارج ۽ مفاصل، عالم صغیر ۽ کبیر ۾ دوستي پیدا کندڙ آهي. وجعلنا في ذريتها النبوة :- هن لفظن ۾ اشارو آهي ته اسان ٻن اولاد ۾ نبوت رکي سون جيڪا پوءِ ٻنڊڙ ۽ منتخب چيز آهي حق کان خلق جي طرف وَالْكِتَابَ :- يعني هڪ کتاب يا پنجئي کتابن جي مراد آهن جيڪي انسان ۽ آهن. فَمِنْهُم مُهْتَدٍ :- کي انهن مان هدايت ورڻ آهن نبوت ۽ کتاب سان يا هن ڳالهه تائين رسائي کندڙ آهن ته بيشڪ اهي پئي برحق آهن. وَكَثِيرٌ مِّنْهُمْ فَاسِقُونَ :- ۽ انهن مان گهڻا هن حقيقت کان نافرمان آهن باوجود هن ڳالهه جي ته اهو حق آهي.

ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلَىٰ آثَارِهِم بِرُسُلِنَا :- يعني اسان رسولن کي هڪ پئي جي پٺيان موڪليوسون جيڪي حق جي رستي جي ۽ احڪامات جي خلق تائين صحيح رهنمائي کندڙ آهن ۽ انجي برعڪس يعني ڪتابن جي نازل ڪرڻ سان رسولن کي هڪ پئي جي پٺيان موڪليوسون.

وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ :- ۽ باقي سڀني پيغمبرن کان پوءِ حضرت عيسيٰ عليه السلام کي موڪليوسون جو روح القدس آهي ۽ روحانيت ۽ الله جي مدد شاملائيندڙ آهي.

وَآتَيْنَاهُ الْإِنجِيلَ :- ۽ اسان انکي انجيل مبين ترجمين انهيءَ ۾ توحيد ۽ تعظيم جا پوشيده راز ڪيل آهن. وَجَعَلْنَا فِي قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً — ۽ جن سندن تابعداري ڪئي تن جي دلين ۾ اسان نرمي رکي ته جيئن الله جي مخلوق تي نرمي ڪن ڇوته اها مخلوق لهڪ آهي جنهن پاڻ ۾ سڀني عادت پيلڪئي ته انجي خوبصورتيءَ کي پسند ڪيو ويندو بيشڪ الله ۾ سهڻو آهي، سوهڻن رهڻي شيءِ کي پسند ڪندو آهي. پوءِ رأفة (نرميءَ) کي سندس سڀني هنڌ ڪري پسند ڪيو. وَرَحْمَةً :- ۽ تابعدارن جي دلين ۾ مهربانيءَ جي عادت به رکي سون جو اها رحمانيت ۽ رحيميت واري خصلت آهي.

وَرَهْبَانِيَّةً :- گوشه نشيني اختيار ڪرڻ ڇوته رياضت ڪمال ۽ تڪميل جي لاءِ

آهي. تعظيم ۽ تڪريم جي لائق آهي. جيئن مشائخن چيو آهي تہ اصنام (بت)
۽ طاغوت (شيطان يا ڪافر) رستي ۾ ڀڄڻ کان گهٽا آهن. ۽ حاصل ڪلام هي تہ اصنام
مان علائقي جي باعزت ماڻهن جا هٿ امرار آهن. اِبْتَدَعُوْهَا:- اهي (رهبانيت)
کي اهڙن خود عزت ۽ مرتبي ماڻڻ لاءِ ايجاد ڪيو پر اهو حق جي لائق ۽ نہ پر غلبي حاصل
ڪرڻ لاءِ هو ۽ نہ دري اهو ڪهڙن ٻئي جي فائدي لاءِ هو.
مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ:- اسان اهڙن تي اهي (امر حڪم) مقرر نہ ڪيئي هئي
تہ رياءُ ڪاري ڪري ۽ ماڻهن کي ٻڌائي تہ اسان وهان کي اهي ڪم جو ثواب ڏينداسون
نہ هرگز نہ. اِلَّا ابْتِغَآءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ:- پر الله جي رضا مندي گهرڻ لاءِ (اهڙن
ڪم ڪيا) (جيئن الله جي رضا مندي ٿئي ۽ هو (ڪم) ويڙ الله جي
جي طرفان منظور ڪن راضي ٿين. فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا:- پوءِ انجي سنڀال
نہ ڪيائون جيئن انجي سنڀال ڪرڻ گهربي هئي. حَقَّ رِعَايَتِهَا مان مطلب آهي تہ
گوشہ نشيني ۽ الله جي معرفت حاصل ڪرڻ ۽ معرفت رضوانہ پڻ حق آهي.
فَاٰتَيْنَا الَّذِيْنَ آمَنُوْا:- پوءِ جن اهڙن مان ايمان آندو تہ سچ حق آهي تہ حق
(الله) اهڙن کي اجر ڏنو. وَكَثِيْرٌ مِّنْهُمْ فٰسِقُوْنَ ۽ اهڙن مان گهٽا هڻ عقيدن ۽
حقيقتن ۽ مخفي رازن جا نافرمان آهن.
يٰٓاَيُّهَا الَّذِيْنَ آمَنُوْا:- يعني اهي حقائق ۽ ڪائنات جي رقيق اشياء ۽ رازن
کي الله جي طرفان حق سمجهڻ تي ايمان رکڻ وارو! اتَّقُوا اللّٰهَ:- الله موجود برحق
حاضر وجود ۽ ناظر شهود ۽ ڪائن وجود ۽ ڪائنس سوا ۽ ٻئي ڪهڙن ڪائن نہ وجود
وَاٰمِنُوْا بِرَسُوْلِهٖ:- ۽ سندس رسول ﷺ تي ايمان آڻيو تہ اهو (رسول) برحق آهي
يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ:- يعني ظاهري وجود جي حقائق ۽ ظاهري علم جي دقائق مان
اهڙائي ثواب جا به حصا ڏينو. مِنْ رَّحْمَتِهٖ:- پنهنجي رحمت مان جو تہ ظاهري
وجود ۽ ظاهري علم الله تعالىٰ وحدہ لاشريڪ لهٗ کان آهي ۽ اها رحماني رحمت

آهي جا الله جي رحمت واري صفت ٿا آهي. وَيَجْعَلْ لَّكُمْ نُوْرًا :- يعني توهان کي نور عنايت ڪندو يعني ڪليات خمسه جيڪي نبي ۽ ولي انسان ۾ آهن تنکي ظاهر ڪري فرمائيندو يعني انهن کي ارتقاء عطا ڪندو. تَمْشُوْنَ بِهٖ :- يعني انهي سبب انهن غيب ۽ شهادت ۾ جيڪي شيون آهن انهنجي خارجي مشاهدي ۾ غائب ٿيندو. وَيَغْفِرْ لَكُمْ :- يعني الله انهنجي ظاهري گناهن کي جيڪي اوهان کان سرزد ٿيا آهن ۽ انهنجي باطني گناهن کي جيڪي اوهان ۾ موجود آهن کي معاف فرمائيندو. چوته الله ظاهر به آهي ۽ باطن به.

وَاللّٰهُ غَفُوْرٌ :- يعني الله جا مومنن کي بخشڻ وارو آهي رَّحِيْمٌ ۝- توهان تي پنهنجي بقاء سان نهايت مهربان آهي. اَوْ بِكُمْ :- يا توهان شان شفقت وارو درتاءُ ڪرڻ وارو آهي. لِّئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتٰبِ :- يعني اهل ڪتاب جا قاري چاهيٽي وٽن جيڪي اهن ربني اسرائيلن کي ڪتاب جي لفظن ۽ ترڪيبن کي قيرقار ڪري پيش ڪن تاءِ سندن معائن جا بيچڪا لاهين تا.

حڪايت آهي ته جڏهن حجت الاسلام حضرت امام محمد غزالي رح، علامه زمخشري جي تفسير ڪشاف جو جڏهن مشاهدو ڪيو ته انهيءَ وقت چيائين ته علامه زمخشري صرف قرآن جي ڪل لاهٽ تائين رسيو آهي پوءِ جڏهن حضرت امام غزالي رح، جار الله محمود بن عمر زمخشري رح تائين پهتو ته سندن اڳيان فخر سان امام گاهه چيائين. پوءِ علامه زمخشري رح، امام غزالي رح جي ڪفايت ڪئي يعني کين سڄي احوال کان پوريءَ طرح آشنا ڪيو.

اَنْ لَّا يَقْدِرُوْنَ عَلٰى شَيْءٍ مِّنْ فَضْلِ اللّٰهِ :- يعني ڪنهن وقت الله جي فضل جي ڪنهن به حصي کي الله جي مشيت کان سوءِ پنهنجي اختيار سان هو حاصل ڪري نه سگهن. وَاَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ :- ۽ حق هي آهي ته سڄو فضل الله جي هٿ قدرت ۾ آهي. انهيءَ حيثيت سان جو ڪا به رڳ ۽ مڪين ۽ پيءُ جي لاءِ پٽ

الله ۾ جي مشيت کان سواءِ تحريڪ نه ٿيڪري. مطلب ته سڀ شيون الله ۾ جي حڪم جون محتاج آهن بندو بي بس ۽ بي وس آهي. يُؤْتِيهِ مَنْ يَّشَآءُ ۔ هو پنهنجن بانهن مان جن کي چاهي ٿو علماءِ عملاً عنايت فرمائي ٿو.

وَاللّٰهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيْمِ ۔ ۽ انهي عظيم فضل مان هي، گاهه آهي جو هوهيٺ هي پنهنجن بانهن کي ظاهر ظهور ديدار ڪرائيندو. آمين. انشاءَ الله تعالىٰ. اهو مجملاً آهي. ۽ تفصيلاً هي، گاهه آهي ته عقلاً ۽ نقلاً ۽ عرشاً ۽ ڪرسياً حاضر ۽ ناظر آهي ۽ جيڪي به شيون نقل ۽ حرڪت واريون آهن. مثلاً: مشتري، مريخ، سج ۽ زهره ۽ چنڊ ۽ پنيان اڇڻ واريون سيارا ۽ هوا ۽ پاڻي ۽ مٽي ۽ اڇڻ واريون شيون ۽ انسان ۽ انجير ۽ ترڻ ۽ اڏڻ جون شخصيتون ۽ ڪمائيتون هر حال سڀ شيون الله جي فضل ۾ شمار ٿين ٿيون ۽ اهڙيطرح هوبندو بالا مقامات تي فائز ۽ حاضر آهي جو ته ايمان ۽ اسلام ۽ ايقان ۽ تيقظ ۽ تعبد ۽ پيار ڪرڻ ۽ شهود ۽ ديدار ۽ مشاهدي جي قوت ۽ تخلق ۽ تحقق ۽ خلافت ۽ قطبيت ۽ معرفت ۽ سڀ شيون الله وحدهٗ معبود برحق جل شانهٗ ۽ عز سلطانهٗ سان وابسته آهن ۽ مختار ڪل اهو معبود برحق الله جل شانهٗ آهي ۽ ته سڀ حڪم الله جي لاءِ آهي جيڪي به پنهنجن جانين ۾ لڪائين تا تنهنجي لاءِ ظاهر نه ٿا ڪن. هو الله جو اول به آهي ۽ آخر به آهي ۽ ظاهر به آهي ۽ باطن به آهي ۽ اهو هر شيءِ کي جيئن طرح جا ٽڙ واروآهي. قسمت هن ما ظهر لي والله اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب.

تمت سورة الحديد بعون الله تعالىٰ وعونهٖ. الحمد لله على ما مضىٰ والصلوٰة والسلام على محمد خير الورىٰ آمين ثم آمين.

مآخذ - حوالا
اشاریہ - کتابیات

تفسير "انوار الاسرار جا ماخذ ۽ حوالا"

جناب شيخ عيسىٰ جند الله ره مفسر تفسير هن "انوار الاسرار" جا (ر ۲۷)
تفسير كندي هيٺين مشهور تفسير جا حوالا ڏنا آهن. بعض مقامات تي تفسير
كان علاوه ڪٽين ڀ به استعمال ڪيو اٿس. هيٺين صفحن تي حضرت شيخ عيسىٰ ره
جي آندل تفسيرن جا اصل ماخذ "حروف تهجي" جي حساب سان ترجمو ڏنا
جنهن سان تفسير انوار الاسرار جي اهميت ۽ افاديت واضح ٿيندي.
حوالن جو تعداد ۲۲ آهي جن مان تفسيرن جو تعداد ۱۴ آهي ۽ بين اهم ڪتابن
جو تعداد ۲۸ آهي.

"الف"

۱ "ابن ڪثير" علامه ابو الفداء عماد الدين اسمٰعيل بن عمر الخطيب ابن ڪثير
المعروف به حافظ ابن ڪثير متوفي ۷۷۴ه اشاعت بيروت - لبنان.

صفحا:- ۴۲۰-۱۵۳-۱۶۵-۲۴۴-۲۵۱-۳۱۶.

۲ "اتقان في علوم القرآن" علامه جلال الدين عبد الرحمٰن بن ابي بڪر السيوطي
المتوفي سن ۹۱۱ه اشاعت ميرمحمد ڪتب خانه مرڪز علمي ادب آرام باغ ڪراچي

صفحا:-
۷۷-۱۱۵-۲۹۲-۳۸۰.

۳ "ابو داؤد" سليمان بن اشعث سجستاني ره متوفي ۲۷۵ه
اشاعت فريد بڪ اسٽال اردو بازار لاهور

صفحا:- ۱۸۸

۴ "احياء علوم الدين عربي" حجة الاسلام الامام ابي حامد محمد بن
محمد الغزالي ره متوفي ۵۰۵ه اشاعت شرڪة مڪتبة و
صفحا:- ۲۱۹-۴۷۴ مطبعة مصطفى البابي الحلبي واولاده بمصر
كال فبر ۲۹۷۶ غ - مين ٿبر يري سنة يونيورسٽي

"ب"

۵" بحر الحقائق" رهي تفسير شيخ ابن مقسم (جو يكيل آهي)

اسلامی انسائیکلوپیڈیا منشی محبوب عالم ایڈیٹر پیسہ اخبار لاہور ص ۱۹۴ ج ۱

صفحہ:- ۶۸

۶" بخاری شریف" (ابو عبد اللہ محمد بن اسمٰعیل بخاری متوفی ۲۵۶ھ

اشاعت تاج کمپنی ترجمہ و شرح علامہ وحید الزمان.

صفحہ:- ۲۵، ۹۲، ۱۴۸-۱۴۹، ۱۵۴، ۱۶۲، ۱۸۸، ۲۰۴، ۲۳۴، ۳۰۳، ۳۶۱، ۵۴۸، ۵۵۷

۷" بیہقی" اصل نام السنن الکبریٰ و فی ذیلہ الجوہر النقی متوفی

اشاعت مطبعہ مجلس دائرۃ المعارف العثمانیہ حیدر آباد دکن الہند ۱۳۵۲ھ

صفحہ:- ۲۹۲. (لائبریری بداخترشفیع محمد نظامی شنبد جام)

۸" بسیط" امام ابو الحسن علی بن احمد واحدی متوفی ۴۶۸ھ

صفحہ:- ۳۳۰. اسلامی انسائیکلوپیڈیا ص ۷۹۶ ج ۱ منشی محبوب عالم

۹" بہجۃ الاسرار" فی بعض مناقب القطب الربانی سیدی محی الدین

و محمد عبد القادر الجیلانی قدس اللہ سرہٗ

"معدن الانوار" تالیف الشیخ نور الدین ابی الحسن علی بن یوسف بن جریر

اللخمی الشطنوفی الشافعی متوفی ۷۱۳ھ ذو الحج

صفحہ:- ۷۳، ۲۰۸ بفتح الشین و الطا قریۃ باقلیم مصر کما فی القاموس

مطبعۃ المیمنیۃ بمصر کال نمبر ۲۹۷۶۹۲ من لائبریری سنٹ اونیورسٹی

بہجۃ

۱۰" بہجۃ الاسرار" شیخ ابی الحسن علی بن الحسین بن حمویۃ بن نرید

فی التصوف الصوفی متوفی ۴۳۸ھ کشف الظنون ۷ ص ۱۲۰۲۵

"ج"

١١ "جامع البيان عربی" للشیخ السید معین الدین بن الشیخ صفی الدین
اشاعت المطبع فاروقی دهلی کال نمبر ٢٩٧٦١٦ - مین بٹر یری سنة یونیورسٹی
معین
صفحا:- ٢٧٧، ٣١٦، ٣٥٦، ٣٩٦، ٥٢٩، ٥٥٧.

١٢ "جامع ترمذی" ابو عیسٰی محمد بن عیسٰی بن سورہ بن موسٰی بن الضحاک
ترمذی متوفی ٢٧٩ھ اشاعت فرید بک اسٹال اردو بازار لاهور
صفحا:- ٩٦، ١٤٨، ١٤٩، ١٥٠، ١٨٧، ١٩٩، ٢٤٠، ٢٧٥، ٢٩٢، ٣٠٧، ٤٠٤، ٤٠٨،
٤١٢، ٤٥٥، ٤٧٦.

١٣ "جمع الجوامع" علامہ جلال الدین سیوطی رح حدیث میں کتاب ایسی
متوفی ٩١١ھ صفحا:- ٥٢، ٢٧٥، ٢٨٩، ٤٩٨، ٥٠٥، ٥١٣.

١٤ "جامع الاصول" لامام ابی السعادات مبارک بن محمد المعروف بابن الاثیر
الجزری الشافعی متوفی ٦٠٦ھ اشاعت مطبعۃ السنۃ المحمدیہ
٥ شارع غیط النون رمص کال نمبر ٢٩٧٦٢٤ مین بٹر یری سنۃ یونیورسٹی
اثیر
صفحا:- ١٤٨، ١٨٨، ٤٤٤، ٥١٥، ٥٤٤، ٥٥٤، ٥٥٧.

"ح"

١٥ "حاکم" المستدرک للحافظ الحاکم ابی عبداللہ النیسابوری کتبہ الحقیر
الجانی امیر الحسن النعمانی احد مصححی المطبعۃ ومدیر ہا کال نمبر ٢٩٧٦٢٢
حاکم
صفحا:- ٤٧٤ سنۃ یونیورسٹی.

"ر"

١٦ "رحمانی" المسمی بہ "تنویر الرحمان" وتنویر المنان عربی" تصنیف الامام
الکامل المحقق الثقۃ العلامۃ علی بن احمد بن ابراهیم بن اسمٰعیل المشهور

بالمخدوم علی المهائمی متوفی ۸۳۵ھ مهائم بمبئي جي ويجهو هڪ ڳوٺ
آهي جتي جو هي بزرگ ساکن هو. اشاعت مصر کال نمبر ۱۶، ۲۹ سنڌ يونیورسٹي
مهائمی
صفحا:- ۱۴۲.

"س"

۱۷ "السلمی"- النیسابوری:- هن تفسير جو اصل نالو الحقائق فی التفسير آهي
يه مشهور السلمی- النیسابوری سان آهي. تصنيف شيخ ابی
عبد الرحمٰن محمد بن الحسين "السلمی" متوفی ۴۱۲ھ وهو مختصر علی لسان
التصوف اوله الحمد لله رب العلمين اوّلاً و آخراً. کشف الظنون ملا چلپی ص ۳۳۸
(باب السين تا باب) صفحا:- ۲۷، ۵۲، ۱۴۱، ۱۴۷، ۱۰۳، ۱۹۶، ۱۱۸، ۲۱۵، ۲۷۸، ۳۴۰، ۳۶۰،
۳۶۵، ۴۵۲، ۴۵۷، ۴۸۰، ۲۰۳، ۴۴۱، ۵۰۱، ۵۳۷.

۱۸ "السمر" صاحب الملتقط السيد محمد بن مخدوم سيد محمد يوسف المعروف
شاه راجو قتال الحسينی الملقب به بنده نواز گيسو دراز قدس سره متوفی
۸۲۵ھ دکن. (کتاب آب کوثر ص ۳۲۳ از شيخ محمد اکرام ۱۹۴۲ دائرة ثقافت لاهور)
صفحا:- ۵۶، ۵۷.

"ش"

۱۹ "شرح العقيدة" مراد شرح عقائد آهي تصنيف علامه سعد الدين مسعود
بن عمر التفتازانی المتوفی ۷۹۱ھ. اشاعت مطبع
صفحا:- ۲۷۹ مجتبائی دهلي

۲۰ "شرح المواقف" علم کلام ۾ عبد الرحمٰن بن احمد ايجي جو کتاب
آهي متوفی ۷۵۶ھ اسلامی انسائيڪلوپيڈيا ص ۲۱۰ مرتبه منشی محبوب عالم
۲۲۰
صفحا:- ۲۸۰

۲۱ "شرح منازل" ھن مان مراد منازل العارفین تصنیف شمس الدین سیواسی یعنی عبد المجید بن محرم المتوفی ۱۰۳۹ھ کشف الظنون ص ۲۵۷ ج ۲

"یا" منازل الاولیاء آھي تصنیف شیخ جھان سید احمد آھي کتاب آب کوثر از شیخ محمد اکرم ص ۳۲۹ اشاعت ادارۂ ثقافت اسلامیہ لاھور

"ص"

۲۲ "صحیحین" امام بخاري جي "بخاری" ۽ امام مسلم جي "مسلم شریف"

صفحا:- ۱۱۲، ۱۱۸، ۱۵۲، ۲۲۴، ۲۳۴، ۲۳۷، ۲۳۸، ۳۶۱، ۴۰۳، ۴۱۲، ۴۳۷، ۴۸۵، ۴۹۴، ۵۵۰

"ط"

۲۳ "طبرانی" حافظ ابی القاسم سلیمان بن احمد بن ایوب اللخمی الطبرانی متوفی ۳۶۶ھ اشاعت دار الکتب العلمیۃ بیروت۔ لبنان صفحا:- ۳۹، ۲۳۳، ۴۰۸ (لئبریری ڈاکٹر پروفیسر شفیع محمد نظامانی شب وجام)

"ع"

۲۴ "العباسی" تنویر المقیاس من تفسیر ابن عباس لابی طاھر محمد بن یعقوب الفیروز آبادی الشیرازی الشافعی المتوفی ۸۱۷ھ

صفحا:- ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۳۱، ۴۱، ۸۵، ۸۸، ۹۰، ۱۴۵، ۱۵۶، ۱۵۹، ۱۸۵، ۱۹۵، ۲۰۲، ۱۱۰، ۲۱۱، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۹۵، ۴۷۱، ۴۷۷، ۴۲۴، ۴۹۸، ۵۰۷، ۵۳۵، ۵۴۲، ۵۵۰، ۵۵۷

(لئبریری عثمانی شب وجام)

۲۵ "عوارف" مراد عوارف المعارف فی التصوف آھي تصنیف شیخ شھاب الدین ابی حفص عمر بن محمد سھروردی رح متوفی ۶۳۲ھ۔ اشاعت صفحا:- ۱۶۳ مطبع نامی منشی نولکشور واقع لکھنؤ ۱۹۲۶ء میچیوکال فنبر ۲۹۷ سھر

"غ"

۲۶ "غایۃ الامانی" اصل نام "غایۃ الامانی فی تفسیر الکلام الربانی" تصنیف احمد بن اسمٰعیل کورانی متوفی ۸۹۳ھ کشف الظنون ص ۳۸ ج ۲

صفحات:- ۳۶، ۴۶، ۹۶، ۱۱۲، ۴۴۲، ۴۳۲، ۴۳۹، ۴۸۵، ۵۰۷

"ف"

۲۷ "فتوح الغیب" الشیخ عبد القادر گیلانی قدس سرہٗ متوفی ۵۶۱ھ

ابتدا:- الحمد للہ رب العٰلمین اولاً و آخراً و ظاہراً و باطناً علی رحلقہ

صفحات:- ۲۰۹، ۳۳۲ و رضا نفسہ و زنۃ عرشہ و مداد کلماتہ الخ مطبعۃ المیمنیۃ بمصر

کال نمبر ۲۹۷ ۶۹۲ سنۃ یونیورسٹی شعبۂ اورینٹل مین لائبریری۔

ع - قادر - ش

"ق"

۲۸ "القشیری" ہی تفسیر امام ابو القاسم عبد الکریم ابن ہوازن الشافعی متوفی ۴۶۵ھ کشف الظنون ص ۵۵۷ ج ۲ باب "ق"

صفحات:- ۲۶۷

"ک"

۲۹ "الکرمانی" اصل نام "لباب التفسیر" آہی تصنیف علامہ کرمانی رح

صفحات:- ۱۵۱، ۱۶۲ کشف الظنون ص ۵۵۷ ج ۲ اشاعت نور محمد اصح المطابع کراچی

"ل"

۳۰ "لوامع النجوم" ہی کتاب تصوف میں آہی قاضی حسین الدین ناگوری جو مکیل آہی۔ کتاب آب کوثر ص ۲۱۰-۲۱۱ اشاعت ثقافت اسلامیہ لاہور

صفحات:- ۱۶۳ متوفی ۶۲۷ھ

"میم"

۳۱ "معالم التنزیل" عربی الشیخ الامام الحافظ محی السنۃ ابو محمد الحسین الفراء البغوی رح متوفی ۵۱۶ھ اشاعت مطبع حبیب راقم فی المعمورۃ

الهنبئی ۱۲۸۳ھ مین سٹیر یری سنڈیکیٹ یونیورسٹی کال نمبر ۱۶ء۲۹۷ بخوی

صفحات:- ۴۸، ۱۱۸، ۱۵۶، ۱۹۸، ۱۵۸، ۲۲۳، ۳۵۸، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۹۰، ۳۹۶، ۴۰۸

۳۲ "مجمع البحار فی غرائب التنزیل ولطائف الاخبار عربی" شیخ

محمد طاہر الصدیقی متوفی ۹۸۱ کشف الظنون م ۱۵۹۹/۲ ج برہانپور کے سندھی اولیا

ص ۴۱۲ رنایاب، صفحات:- ۶۸، ۷۳، ۹۲، ۱۱۹، ۱۴۷، ۲۰۸، ۲۳۰، ۲۳۴، ۲۴۷، ۲۷۵،

۲۷۸، ۲۷۹، ۳۳۰، ۳۵۶، ۳۶۵، ۳۷۱، ۴۰۴، ۴۵۷، ۴۶۱، ۴۹۸۔

۳۳ "المعکی" هی تفسیر ابن ابیطالب القسی النحوی المغربی

متوفی ۴۳۷ھ کشف الظنون م ۴۴۱/۲ ملاچلپی ج تاریخ التفسیر عبد الصمد ص ۴۰

سٹیر یری پروفیسر ڈاکٹر شفیع محمد نظامانی تنبدوجام

صفحات:- ۲۴، ۲۵، ۲۷، ۴۵، ۱۰۰، ۱۶۵، ۱۱۸، ۱۸۹، ۲۰۴، ۲۱۰، ۲۱۳، ۲۴۰، ۲۵۴، ۲۹۶، ۳۳۸،

۳۴۱، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۹۳، ۴۰۴، ۴۱۱، ۴۵۳، ۵۴۲

۳۴ "موطا" مالک بن انس رح مالکی مذہب کے بانی متوفی ۱۷۹ھ

صفحات:- ۴۴۴ اشاعت اسلامی ۱ کادمی ۱۷- اردو بازار لاہور (سٹیر یری ڈاکٹر نظامانی تنبدوجام)

۳۵ "مسند امام احمد" امام احمد بن حنبل متوفی ۲۴۱ھ اشاعت دار صادر بیروت صفحات:- ۲۸ (سٹیر یری ڈاکٹر شفیع محمد نظامانی تنبدوجام)

۳۶ "المواهب اللدنیہ" امام قسطلانی سند نام احمد بن محمد لقب شہاب الدین کنیت ابو العباس متوفی ۹۲۳ھ حدیث پر آپکی

صفحات:- ۲۳۵، ۲۳۸، کشف الظنون ج اسلامی اشائیکلو پیڈیا ص ۱۲۴۷ قاسم محمود

۳۷ "منہج العمال" ۳۴۸ واللہ اعلم صفحات:- ۲۸۱، ۳۲۵، ۴۹۷، ۵۲۵

مراد کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال آپکی علامہ علاء الدین المتقی بن حسام الدین الہندی متوفی ۹۷۵ھ اشاعت مؤسسۃ الرسالۃ بیروت شام سوریا۔